

Pécsi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészeti Program

Pelcz Katalin

**A nyelvmesterek első virágkora 1729-1866:
hagyományok és újítások**

PhD téziszűzet

Témavezető: Dr. habil Nádor Orsolya
egyetemi docens

Pécs

2008

Bevezetés

A magyar mint idegen nyelv oktatástörténete, illetve a 18-19. századdal foglalkozó bibliográfiák (Petrik 1888, Sági 1922, Szinnyi 1891–1914) a kor sok nyelvmesterét –mind a nyelvoktatási céllal íródott grammatikát, mind annak megalkotóját – mutatják be, ennek ellenére feltételezhető, hogy több mű kimaradt a felsorolásokból és a kutatásokból. A 20. század '30-as éveitől a magyar mint idegen nyelv oktatásának területén megfigyelhető az addigi didaktikai fejlődés megtorpanása, aminek következtében feledésbe is merült az a bőséges és termékeny forrás, amit továbbfejleszthetett volna az utókor. A értekezés célja, hogy segítsen a szakmának újra felfedezni ezt a gazdag periódust, s kutatva a korszakot, levonja a megfelelő következményeket. „Akik nem emlékeznek a múltra, arra ítéltetnek, hogy újra átéljék azt” (Bárdos 2005:17).

Számos elfeledett, nyelvoktatási céllal írt magyar grammatika létezik, csupán a bécsi Österreichische Nationalbibliothek százas nagyságrendben őrzi azokat a hosszabb-rövidebb grammatikákat, nyelvkönyveket, melyeket eddig nem tártak fel a kutatások.

A kutatási feladat: hipotézisek, a kutatás fő céljai

1. hipotézis: *Tudománytörténeti megközelítésben* a disszertáció forrásértékű adatokkal szolgálhat a nyelvtudomány és egyéb tudománytörténetek számára, s rávilágíthat a mára erősen differenciálódott tudományok közös gyökereire.

2. hipotézis: *Nyelvészeti szempontból* feltételezhető, hogy a vizsgált nyelvmesterekben megjelenik a kor legkorszerűbb grammatikai tudása, amelyet funkcionális megközelítés jellemez. A nyelvmesterek nyelvtudományi megközelítésű vizsgálatával a jelenleginél pontosabb képet alkothatunk a nyelvreírás fejlődéséről, a nyelvi tudatosodás és a nyelvi tervezés folyamatáról, a sztenderd nyelvváltozat elterjedéséről. Végigkísérhetjük nyelvünk sztenderdizációjának utolsó állomását; tanúi lehetünk a kodifikációs folyamat egy lényeges szegmensének: miként válik explicit rendszerré a magyar nyelv.

3. hipotézis: Nyomon követhetjük, hogyan válik ketté a preskriptív és deskriptív nyelvtan, miként születik meg a mai értelemben vett nyelvoktató könyv. A *nyelvoktatás nézőpontjából* a nyelvmesterek, amelyek egyben pedagógiai nyelvtanok is, feltárják a kor nyelvoktatásának többértékű funkcionális aspektusait. Az értekezés tanulságos képet adhat a korszak magyarnyelv-oktatásának módszereiről. A 18-19. századi magyar nyelvkönyvek lehetőséget kínálnak a

nyelvhasználat történeti vizsgálatára, mivel itt a megtanítandó nyelvi mintákban közvetlenül elemezhető a nyelvnek mint a kommunikáció eszközének, a nyelvhasználatnak pedig mint társadalmi cselekvésnek a megjelenése. A példamondatok és szövegek tekintetében a magyar társadalmi és nyelvi szokások vezérlik az oktatási anyagok összeállítását. A forma és funkció által felvetett, újra és újra előkerülő kérdések múltbéli gyakorlati megoldásainak feltárása a magyar nyelvoktatás fontos feladata.

A mai értelemben vett nyelvkönyvek megszületéséhez vezető út számos tanulással szolgálhat. Az értekezés a magyar mint idegen nyelv és a magyar kultúra oktatásának tanulásaival kívánja kiegészíteni a korszakról kialakult képet. Feltételezhető, hogy nyelvpedagógiai szempontból a vizsgált korszak együtt halad a kor más nyelveinek nyelvpedagógiai irányjaival és megoldásaival, tehát az adott korban sokkal korszerűbbek, mint aztán a 20. század második felében létrejött nyelvkönyvek, de mindenképpen ezek elődeinek tekinthetők.

Kutatásomban elsődlegesen arra kerestem választ, hogy kiválasztott nyelvmesterek korpusza milyen tanulással szolgál a mai nyelvoktatás számára. A *nyelvi szabályrendszerek bemutatása* valamennyi vizsgálandó grammatika esetében alapvető kiindulási pont. Az elvont nyelvi rendszer formális leírása – a minden megnyilatkozásra vonatkozó szabályrendszer, szerkezet, hangalak – mellett, illetve ettől elkülönülve a kutatás fontos része a hétköznapi életben használható, *alkalmazható nyelvi minták* reprezentatív *vizsgálata* is.

A korszak magyarnyelv-oktatásának adekvát vizsgálatához nem elegendő a nyelvszemlélet és a nyelvkönyvek elemzése, összehasonlítása, hanem szükséges a *korvizsgálat*, az életutak, a korabeli folyóiratok, a szellemi élet irányzatainak bemutatása is.

A kutatás gerincét képező grammatikák egy része ez ideig – ismereteim szerint – elkerülte a kutatók figyelmét.

A *kutatás célja*, hogy felszínre hozza a tanulmányozott időszak elsüllyedt tudását, valamint, hogy rendszerbe foglalja a felhalmozott ismereteket, feltárja a magyar mint idegen nyelv ezidáig kevésbé érintett területeit, és lehetőséget nyújtson arra, hogy tanuljunk a múlt tapasztalataiból azzal, hogy megismerjük a történeti gyökereket.

A kutatás problémaköre és a kutatási módszerek

Az értekezésben tárgyalt 18-19. századi grammatikák vizsgálata a nyelvtudomány alapjain nyugszik, az itt megjelenő nyelvi szinteket és

kommunikációs mintákat taglalja az alkalmazott nyelvészet, ezen belül a magyar mint idegen nyelv tanítás elméletének összefüggéseiben pedig a nyelvpedagógia. A nyelvhasználatot befolyásoló összetevők – történeti, filozófiai, pszichológiai, pedagógiai háttér – is a vizsgálat tárgyát képezik, amennyiben meghatározók a grammatikák megszületése vagy alkalmazása tekintetében.

Mivel az idegennyelv-tanulás a nyelvek találkozási pontjában helyezhető el, s mivel valamennyi nyelvmester közvetítőnyelv segítségével oktat, ezért a kutatásban a nyelvi érintkezés kontrasztív és kontaktológiai vizsgálata is felmerül. Az értekezés a nyelvmesterek megszületésének és alkalmazásának korát szociokommunikatív kontextusban vizsgálja, ezért ki kell térni a társadalmi környezet és a társadalmi funkciók, a metanyelvi felfogás, a nyelvi és oktatási tradíciók, valamint a nyelvben és a nyelvhasználatban végbemenő változások tudományos vizsgálatára is.

Az értekezés középpontjában a nyelvmesterek tartalmának feldolgozása, illetve az ezeket társadalmi kontextusba helyező kultúrtörténeti egységek különböző, a nyelvkönyvek szempontjából lényeges kérdéseinek vizsgálata áll, amely mintegy másfél évszázad grammatikáját és az azt életre hívó társadalmi, kulturális környezetet kívánja feltárni.

Az értekezés módszerei között megtalálható: a forráskutatás, a forráselemzés, a tudománytörténeti összehasonlítás, a szövegelemzés, a grammatikai összevető vizsgálat, a tartalomelemzés, a történeti, valamint a történeti összehasonlító vizsgálat.

A disszertáció a fent vázolt okok és körülmények miatt interdiszciplináris jellegű. A kérdés elméleti megközelítésben több kutatási területet érint a nyelvészet és a humán tudományok területén is, felhasználja a leíró nyelvtan, a szociolingvisztika, a pragmatika, a szövegnyelvészet, a pszicholingvisztika, a nyelvészajátítás-kutatás, a pedagógia, a nyelvpedagógia, filozófia, a történelem, a neveléstörténet, a szociológia módszerei és eredményeit; közülük elsődlegesen azokat, amelyek a nyelvmesterek történeti, tartalmi és didaktikai hátterének meghatározásához járulnak hozzá.

A forrásokat mint kordokumentumokat, történeti megközelítéssel vizsgálom, a grammatikák tartalmát nyelvészeti módszerekkel elemzem. Keresem a forrásokban fellelhető progresszív tényezőket, melyek az addigi tudományos eredményekhez képest előrelépést jelentettek. A források vizsgálatától pedig azt várom, hogy a feltárt adatok nyomán megkísérülhet a szintézis, „annak reményében, hogy a vizsgálat korpusza elég rendszerezett ahhoz, hogy a téves elképzeléseket magától félretolja” (Kosáry 1980:11).

A kutatás forrásértékű szövegtudományát a korszak grammatikái, szótárai, a grammatikákban olvasható mintaszövegekkel összefüggést mutató, egyéb

szakterületeket érintő (tan)könyvei, illetve nyelvészeti, neveléstani, történelmi stb. szaktudományokat érintő szövegek adják.

A multidiszciplináris tankönyvértelmezés grammatikai, pragmatikai és didaktikai szempontokat egyaránt magában foglal. A kiválasztás során – deskriptív adekvátság okán és a vizsgálat célkitűzésével összhangban – arra törekedtem, hogy a korszakra leginkább jellemző, illetve a felsorolt kutatási szempontok valamelyikének tekintetében különösen érdekes nyelvmestereket vizsgáljam.

A dolgozat főbb megállapításai

A *történelmi háttérrel* kapcsolatban megállapítható, hogy a 18. század a Habsburg birodalom egységesítésének időszaka. Az újjáépítés, az írásbeliség elterjedése, a technika robbanásszerű fejlődése és az új szellemi áramlatok megalapozzák a következő század látványos eredményeit. A felvilágosult abszolútizmus rendszere megkezdte az állam modernizálását. A 19. század elejéig fennmaradt az a dualisztikus közjogi rendszer, amely elvben az uralkodó és a rendek közös kormányzását biztosította. A 18. századi magyar politikai elit nem volt egységes, mindazonáltal Bécsből szemlélve alig differenciált tömbként realizálódott a politikában. A 18. század végére Magyarországon is megjelent az az értelmiségi réteg, amely már hozzáértő módon látta el a felvilágosult, centrális állam működéséhez szükséges feladatokat.

Az átlagéletkor a 18. század végére 25 évről mintegy 35 évre emelkedett; az így nyert évtizedt az jelentette, hogy a felnőtt életszakasz kétszeresére nőtt, s ez éppen a művelődés szempontjából volt különösen jelentős. Az átlagéletkor megnövekedésével és hatékonyabb kommunikációs eszközök birtokában felértékelődött a kultúra, az oktatás, a tanulás szerepe (Horváth 1988:144; Kosáry 1980:26). A közjó, mely az egyén boldogságát és az állam boldogságát összeköti, a kormányzat alapelvevé vált.

A 18. század végére kibontakoztak a nemzeti mozgalmak. Ezek – főleg a kezdetekben – nem az uralkodóház törekvései ellen irányultak, sőt, kívánságaik számos esetben meghallgatásra találtak az udvarnál. A monarchia népei a német példát alapul véve kezdték nyelveik modernizálását, standardizálását és nyelvtanaik megújítását. A 18. századi nyelvújítási folyamatok a bécsi udvarral szövetségben, a kiváltságok megőrzésével párhuzamosan zajlottak. A 18. század végén a Magyarország rendi alkotmányának és önkormányzatának felszámolására tett lépések kudarcot vallottak, ugyanakkor a magyar különállás hagyományos jelképei mellé felsorakoztak a nemzeti sajátosságok és a magyar nyelv is.

Az 1781-es szabad vallásgyakorlásról szóló türelmi rendelet következményeképpen a Monarchia protestáns lakosai előtt is megnyíltak a magyar hivatalok. Ennek a rétegnek szükségképpen meg kellett tanulnia magyarul. A másik fontos változás, hogy a rendelet az egyházi cenzúrát is állami feladattá tette, s ez a művelődési életben nagy fellendüléshez vezetett. Hatására olvasóköri, ún. olvasókabinetek, kölcsönkönyvtárak nyitották meg kapuit, de a cenzúrarendelet az új utakat kereső grammatikák megjelenését is megkönnyítette.

Mária Terézia felmérte, hogy úgy tudja leginkább centrális politikájához megnyerni a politikailag is vezető magyar réteget, ha a művelődés, a tudás és a kényelem eszközeit felhasználva, Bécsbe vonzza a magyar főurakat. A lakosság nemzetiségi összetételét szemlélve megtaláljuk Bécsben a Monarchia valamennyi népét, s a magyar nyelvű csoport létszáma – bár nincsenek pontos adatok – a korabeli sajtóból leszűrhető adatok szerint igen jelentős. Számos fiatal érkezik tanulási céllal. 1746-ban, Bécsben az udvar megalapította a Theresianumot, amely magasan kvalifikált hivatalnokokat képzett. Nemcsak a Habsburg Monarchia tekintélyes lovagakadémiáján találunk magyar ifjakat, hanem a Bécsi Egyetemen is. Az ő kapcsolataik révén is megfigyelhető a magyar mint idegen nyelv tanulásának fellendülése. Ebben a pezsgő kulturális életet élő városban jelent meg a korszak legtöbb magyar nyelvű mestere.

Az 1780-as évektől számíthatjuk a magyar nyelvű sajtó megszületését, amelyek közvetítik a hazai és külföldi eszméket, s ezáltal mint kordokumentumok játszanak jelentős szerepet, másrészt nézeteiket, felhívásaikat rövid idő alatt el tudták juttatni kor olvasóközönségéhez.

A *korszak eszmetörténetét vizsgálva* a felvilágosodás nézetei meghatározó fontosságúak, mivel ezek befolyásolták a nemzeti megújulás egész folyamatát. A felvilágosodás általánossá tette azokat a nézeteket, amelyek szerint a világ megismerhető és megváltoztatható, ha megfelelő tudás birtokába jutunk. A társadalom és az egyén hibái a tudatlanságból erednek, melyek megszűnnek, ha a tudás mindenkire eljut. Az egyén és közösség érdeke nem áll ellentétben egymással, sőt, az egyén, kinek erkölcsi kötelessége a tudás megszerzése, az igazság megismerését követően a közösségért fog munkálkodni.

Az eszmerendszer legszembevetőbb hazai eredménye abban ragadható meg, hogy kibontakozott, majd széles rétegekig eljutott az (ön)művelés igénye, s a nemesség viszonylag széles rétege nemcsak művelte magát, hanem sokat tett környezetének műveléséért is, pártfogolta a tudományos és kulturális életet. A 19. század első felétől megfigyelhető a hagyományokhoz való visszakanyarodás is. A nemzeti mozgalmak megerősödésével a hagyományok szerepe is felértékelődött.

A 17-19. század tudománytörténete feltárta azokat a nézeteket, amelyek jelentősek a nyelvemesterek elemzése szempontjából. A hasznossági elv (utilitarizmus) kifejtésével és középpontba állításával *Locke* kidolgozta a felvilágosodásban oly fontos szerepet játszó nevelés fontos újítását. *Adelung* nyelvészeti megállapításának alapjait a közmegegyezés, az analógia, az etimológia és a jöhangzás elve határozza meg. Írásaiban kimutatható a pragmatikai szemlélet is, például stilisztikájában külön hangsúlyozza a befogadó – stílust és témát – meghatározó szerepét. *Herder* a nyelvújításra tett nagy hatást, amikor felhívta arra a figyelmet, hogy a nemzeti karakter a nyelv tanulmányozásán keresztül ragadható meg. *Humboldt* által is képviselt (történeti-) nyelvészeti szemlélet nem választotta ketté a nyelvet az alkalmazástól, a nyelvészeti leírások rendre kitérnek a nyelv társadalmi determináltságára. Szerinte a nyelvtanulás nem azonos a nyelvi szerkezetek elsajátításával, hanem magában hordozza a célnyelv kultúrájának megismerését.

A 19. században a nyelv vizsgálata során megjelenik a beszélő individuuma. A nemzeti nyelv művelése közben felfigyeltek arra a gondolkodók, hogy a közösség nyelvhasználásának, az egyéni nyelvhasználatnak, a nyelvi változásoknak lélektani összetevői is vannak.

A 18. századra az anyanyelvű írásbeliség, ezen belül pedig a tudományos írásbeliség is mindinkább teret hódított. A század végére a magyar nemesség anyanyelvét választotta lingua franca-ként. A vizsgált korszakra vonatkoztatva *Bíró Ferenc* négy különböző nyelvfelfogást különít el. A magyar nyelv megjelenik az irodalom művelése szempontjából meglevő *adottságok* terepeként, amely természetesen korábban is ismert volt, de elhanyagolt, melyet korábban is felhasználtak, de inkább csak ösztönösen és esetlegesen alkalmazott tulajdonságai kerültek az érdeklődés homlokterébe. Ekkor válik tudatossá a nyelvnek mint az emberek közötti kommunikáció legfőbb *eszközének* a szerepe, az a körülmény tehát, hogy a nyelv a „tudományok” vehikuluma, ezért művelésük és terjesztésük szempontjából kulcspozícióban van. Hasonlóképpen ennek az időszaknak az irodalmárai fedezik fel és hirdetik, hogy a nemzeti nyelv *jel*, az illető nemzet megkülönböztető vonása és így egyben létének bizonyítéka. Végül e kor íróinak tudatában megjelenik a magyar nyelv és irodalomnak az adott pillanatban készületlen, de lehetőségekben gazdag, a fejlesztés és az alakítás, az újítás számára nyitott *közeg*ként is (*Bíró* 1989:143).

A hazai nyelvészetet elsősorban nyelvtan- és szótárírás, valamint a nyelvújítás területeit érintő vitairodalom képviseli. Megindult a nyelvjárási gyűjtés is, s felfedezhetjük a nyelvbölcselet, nyelvtörténet, nyelvhasználat csírait (*Kovalovszky* 1955:257). A 18-19. századi nyelvészeti műveinek leglényegesebb témakörei érintik a nyelv keletkezésének és fejlődésének, a nyelv és gondolkodás

viszonyának, a nyelvi funkciók társadalmi fontosságának, a nyelvek különbözőségének és egymáshoz viszonyított „értékének”, a nyelvi változások értékelésének, a nyelvek belső tagolásának, a nyelvrokonságnak a kérdését (Mikó 1982:12). Ebben az időben születik meg a mai értelemben vett nyelvészet, és ebben az időben válik el egymástól a magyar mint anyanyelv és a magyar mint idegen (vagy környezet-) nyelv tanulmányozói számára készült nyelveírás.

A vizsgált korszak legjelentősebb nyelvi változása a nyelvújításhoz kötődik, ami a nyelvészet fejlődéséhez és alakulásához is nagyban hozzájárult, hiszen akár a tudatos, akár a spontán nyelvi változásokat figyelve, a formálódó nyelvészeti nézetek tükrében vizsgálták meg azokat. A nyelvújítás általánossá tette a nyelvről szóló elmélkedéseket, felgyorsította azt a folyamatot, amely szerint a nyelv csupán eszközként volt jelen a közgondolkodásban.

A korszak grammatikai feltárják a nyelv technikai és formai sajátosságait. A felvilágosodás eszméinek megfelelően a nyelvtanirók a “használatos (vagy annak vélt) nyelvtanulás elérését tartották a legfontosabbnak”, az érthető beszélt nyelvi és írásos kommunikáció elsajátítását helyezték előtérbe (Nyomárkai 2002:13). A nyelv tudományos kutatási területeinek kijelölésével párhuzamosan a nyelvvel foglalkozó tudomány és a nyelvoktatás kettéválása, tudatos elkülönítése is megfigyelhető.

A nyelvi normák együttese alkotja a sztenderd nyelvváltozatot. A normaelemek kiválasztását és megszilárdulását gyorsítja fel és alakítja a nyelvertervezés, s részt vesz a nyelvhelyesség elveinek, a **normatív nyelvváltozatoknak a kidolgozásában és elterjesztésében**. A nyelvemestereknek jelentős szerepük volt a nyelvi norma elterjesztésében, s hozzájárultak a korpusztervezés és a nyelvművelés folyamatához is: az állandóság és a kibővítés problémáira kerestek és adtak választ. A nyelvtanok első részét a nyelveírás teszi ki, amely általában előkészítője a nyelvhasználatot bemutató, gyakorlati(nak szánt) fejezetnek. Ez rögzíti a szerző szerinti sztenderd változatot, valamint a szükségesnek vélt esetekben bekapcsolódik a nyelvbővítés folyamatába. A kiválasztott normaelemek folyamatosan rögzülve és bővülve hozzák létre az egységes normarendszert (Benkő 1988:82). Megfigyelhető a hagyományokon alapuló nyelveírás tudományossá válása. A nyelvemesterek szövegmintái normatív jellegűek, az irodalmi és a beszélt nyelvi formák sztenderd, vagy sztenderdizálni kívánt mintáit sorakoztatják fel. Az irodalom és a tudomány területén megindul a nyelvertervezés és az aktív nyelvművelés, megszilárdul és elterjed a nyelvjárások feletti magyar nyelv sztenderd változata, megindul a kodifikáció. A sztenderd vagy irodalminak is nevezett nyelvváltozat létrejöttének folyamatát Deme két szakaszra bontja: úgy látja, hogy ezt a nyelvtípust jellegében csak a nyelvújítási

kor harcai (1805-1825) alakítják ki és szilárdítják meg, funkciójában pedig csak a reformkor (1825-1848) tudja egyetemessé, egyetlennek elismertté felemelni (Deme 1955:25).

A nyelvújítás általánossá tette a nyelvről szóló elmélkedéseket, felgyorsította azt a folyamatot, amely szerint a nyelv csupán eszközként volt jelent a közgondolkodásban. A tudatos alakítás, fejlesztés, teremtés volt a főszerep. Az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság volt az első szervezet, mely a nyelvművelés feladatát intézményes keretek között látta el, tevékenységét pedig utódja, az Akadémia folytatta. Sztenderdizációs és kodifikációs törekvései a tudós közösség legitim erejével, presztízsével tudtak fellépni és hatni.

A társadalom változásait követve a kommunikációs szintek és stílusok új elemekkel gazdagodtak (például polgári társalgás, a kereskedelmi nyelv változása, tudományos értekezések, stb.). A nyelvemesterek szövegeinek forrásaként a szerzők a hétköznapi művelt nyelvhasználatot jelölték meg, s implicite nyelvi mintáik kiindulópontjának tekintették. A nyelvemesterek egyszerre vettek részt a nyelvújítás produktív folyamataiban, s egyszerre érvényesítették a leírás és előírás szempontját. A nyelvújítás szókészlet-bővítési, sztenderdizációs s kodifikációs törekvései is megjelennek a nyelvemesterek szókészletében, helyesírási mintáiban, valamint a nyelvtan tanítása során.

A 18. századot joggal nevezték a „**pedagógia századának**” (Mészáros–Németh–Pukánszky 2005:94). Számos történelmi, filozófiai, társadalmi hatás vezetett el odáig, hogy a kor szinte valamennyi gondolkodója foglalkozott a tanítás ismeretanyagának, formájának, szervezetének stb. megújításával. A 18. és a 19. század első felének nevelési nézetei között visszaköszönnek az elődök gondolatai, melyeket új elemekkel és változó hangsúllyal dolgoznak új egységekké. A vizsgált korszak magyar nyelvtanítását elemezve, a nevelés- és oktatástörténeti előzmények közül azon területek, korszakok, eszmék és gondolkodók szerepét célszerű középpontba állítani, amelyek a nyelvszemléletet és a nyelvoktatást számára meghatározók. Ilyen a görög és latin grammatikai hagyomány, Comenius nyelvtantói munkássága, a pietizmus, amelynek hatása alatt jött létre az első, a továbbiakat meghatározó magyar nyelvemester, valamint a jezsuiták közép- és felsőoktatási tevékenysége.

Az 1777-es első, majd az 1806-ban átdolgozott második Ratio Educationis volt az első központilag megfogalmazott és elterjesztett metodikai leírás. A diákokkal való egyéni foglalkozást felváltotta az „együtt tanulás”, amelynek értelmében a tanító az egész osztállyal egyszerre foglalkozott. Ennek következményeként megjelennek az olvasókönyvek, és lehetővé vált az olvasmányok közös, kérdés-válasz struktúrában való közös feldolgozása. A német

nyelv – mint élő idegen nyelv – tanítása minden iskolai szinten kiemelt szerepet kapott. A rendelkezés ezen eleme természetesen számos vita forrásává vált. A nemzeti ellenállás eredményeként, 1790-ben törvénybe iktatták a magyar nyelv iskolai oktatását azoknak, akik nem tudtak magyarul. Az oktatás reformjainak kiindulópontját jelentő Ratio Educationis a magyar vagy bármely más hazai nyelv tanulásáról és gyakorlásáról szól, célja, hogy a Monarchiában minél több nyelvet sajátítsanak el az alattvalók, teret adva ezzel az összes nemzetiség nyelvének.

Az 1777-es tanügyi reform hatására számos módszertani mű és oktatási segédanyag látott napvilágot. Ezen a helyen Szilasy János *A' Nevelés' Tudománya* (1827) című munkáját emelem ki, mivel ez a szerző mondja ki az első nyelv és az idegen nyelv párhuzamosságának elvét: szerinte a nyelvtanítás során úgy kell eljárni, ahogy az anya tanítja beszélni gyermekét. Lényeges a tiszta és pontos kiejtés – amelynek fontosságát Vályi is hangsúlyozza előszavában – és a redukált pedagógiai nyelvtan. A nyelvtanból csak a legszükségesebbeket szabad bevonni az idegen nyelv tanulásába, és inkább példákra alapozva kell folynia a tanításnak. Egyformán kell az íráskészség és a beszédkészség fejlesztésére figyelmet fordítani. A tanítás anyagát illetően az egyszerűbbtől kell haladni a bonyolultabb felé, és ha a nyelvhasználati gyakorlatot vesszük figyelembe, akkor előbb a mindennapi, majd a ritkább beszédmódokat kell elsajátítani (Petrich 1937:22).

A korszak több grammatikaírójának tollából olvashatunk didaktikai, neveléstani munkákat. Vályi András a Kassán 1789-ben kiadott *A norma és levéltár* című munkájában a nemzeti iskolában folyó oktatás céljának a hétköznapi életben való boldoguláshoz szükséges ismereteket nevezi meg. A rövid kiadvány a Felbiger által kidolgozott normamódszert ismerteti, véleményei és népszerűsítő közérthető formában. Nemeskéri Kis Pál, a *Tanítás módja* (1830) című műve a Helytartótanács megbízásából készült el a városi és falusi iskolamesterek számára. Érdekessége, hogy a magyar mellett szerb nyelven is kiadták. Zimmermann Jakab *Népszerű neveléstan* (1855) című munkája általános módszertani elvekről, a pedagógiai módszerek fejlesztéséről szól, a felvilágosodás szellemében.

A magyar nyelvtanítás kutatását, a **nyelvkönyvek vizsgálatát** nem lehet kiszakítani a **latin hagyományból** és a **modern nyelvtanítás történetéből**, mert a magyarok és idegen ajkúak számára írt oktatási célú és tudományos nyelvtanok, nyelvkönyvek hatottak egymásra (Szabó 1991:626). A 18-19. századi nyelvtanok többsége híven őrzi a görög–római–humanista grammatikai hagyományt; a nyelvtanulást elősegítő gyakorlati célt a kutatott nyelvtanokban behatárolták a klasszikus latin hagyomány által nyújtott keretek, korlátok, s a nyelvtanítók ezeket a kereteket töltötték fel a metanyelvi tartalommal. A hagyomány követése azonban nem jelent sem utánczást, sem az önállóság hiányát. A nyelvmesterek, akik a

hagyományos görög, latin nyelvtanok felfogására építenek, egy olyan rendszerezés értékeit tartják tiszteletben, amely a nyelvi jelenségek magyarázatára alakult ki, és eredményesen volt alkalmazható a nyelvtanítás gyakorlatában is. A 18. század közepéig megjelent grammatikákról elmondható, hogy a klasszikus grammatikai hagyományt követve íródtak ugyan, de a magyar nyelv tulajdonságait figyelembe véve helyenként el tudnak szakadni a bevett leírási módoktól és kategóriáktól.

A nyomtatásban megjelent nyelvmesterek elterjedése a 16-17. századra tehető; erről elsősorban a francia és az olasz nyelv tanulásának dokumentumai tanúskodnak. A latin grammatikai hatás és vele párhuzamosan a nyelvtipológiai sajátosságok figyelembe vétele természetesen nem csupán a magyar grammatikai leírásra és oktatásra volt jellemző, hanem valamennyi modern európai nyelvnél megtalálható.

A tudománytörténeti kutatások szerint három út vezetett a magyar nyelv felfedezéséhez, grammatikai rendszerbe foglalásához, majd szabályosításához (Szathmári 1968:86). Egyrészt a latin nyelvtanok magyarázataként megszülető megfigyelések, másrészt a fordítások kapcsán felfedezett anyanyelvi jelenségek, harmadrészt pedig a nyelvtanítási tapasztalat vezet el a vulgáris grammatikák létrejöttéhez. A szerzőket gyakran az oktatásban, ezen belül pedig a magyar mint idegen nyelv oktatásában szerzett tapasztalatuk vezette arra, hogy a magyar nyelv rendszerét bemutató művet készítsenek.

Körülbelül 18. század végéig húzódik a latin tanítási hagyományának egyeduralma a magyar és más modern nyelveknél egyaránt. A nyelvtanításban megfigyelhető paradigmaváltás legfőbb oka, hogy a latin végleg holt nyelvvé vált. A 18. századtól egyre több nyelvpedagógiai témájú írásra bukkanunk; számos gondolatot találunk a nyelvkönyvekben és a cikkekben, melyek a tananyag, az oktatásmódszertan, a motiváció, a beszédműfajok, az osztálytermi eljárások, a nyelvelsajátítás és nyelvtanulás, a nyelvi szokások stb. területét érinti.

A nyelvmesterekben megtaláljuk a nyelvtani jelenségek meghatározását, melyet használati példa követ, s amelyhez a legtöbb esetben német fordítás is kapcsolódik. Az anyag világosan – általában paragrafusokba szedett - szerkezete áttekinthetővé, követhetővé, könnyen tanulhatóvá teszi a grammatikai részeket. A tanítás menete: a nyelvi jelenség magyarázata, melyet összehasonlítottak – vélhetően – a diák anyanyelvének vonatkozó nyelvi jelenségével, majd mondatban esetleg szókapcsolatban memorizálták azt, végül fordítási gyakorlatokat végeztek. Ugyanakkor az explicit leírások alapján jóval színesebb képet mutat a **nyelvtanítás korabeli gyakorlata**. Felhívják a figyelmet arra, hogy szükséges a tankönyv (vagy egyéb magyar nyelvű könyvek) gyakori olvasása, hogy nagyon fontos szerepet játszik a kiejtés, amire az első pillanattól, de az egész oktatás folyamán nagy hangsúlyt kell fektetni, s amit a célnyelvi környezetben alkalmazva

tudnak a tanulók leginkább csiszolni. A kiejtés kritériumai közül (Bárdos 2002:139) leginkább az érthetőségre helyezték a hangsúlyt. A kiejtéstani módjára vonatkozó utalásoknál sok esetben találunk tudatos, analitikus megközelítést, ami minden hangot (legtöbbször összehasonlító) fonetikai-fonológiai alapon magyaráz, de fellelhető az intuitív elsajátítás módszere is. Az is fontos módszertani tanács, hogy egy-egy jelenséget addig kell gyakorolni, amíg automatikussá nem válik. Bél Mátyás didaktikai utasításai között jelenik meg, hogy a tananyag feldolgozásának utolsó lépése mindig az egész lecke megbeszélése legyen.

Módszertani következtetéseket nemcsak az explicit megfogalmazott didaktikai tanácsokból vonhatunk le, hanem magukból a nyelvmenterekből is. Ennek alapján elmondható, hogy az iskolai grammatikák megjelenéséig elkülönítve kezelték a grammatika tanulását és a nyelvhasználati gyakorlatokat. A gyakorlás nyelvkönyvekben megjelenő elsődleges módszere a fordítás. A nyelvmenterek a kontrasztív módszer lehetőségeire mindenkor építenek, az elméleti részben felhívják a figyelmet a két nyelv hasonlóságaira és különbségeire, használati módjaikra. A gyakorlati részek kétnyelvű nyelvi mintái a legtöbb esetben kerülnek a szolgai fordítást, itt is az élő nyelvhasználatához alkalmazkodnak.

A nyelvtanulás középhaladónak nevezhető fokától elterjedt volt a történelem- és földrajztanulás során is alkalmazott módszer, az anyag diktálása, szó szerinti megtanulása és visszamondatása.

A vizsgált korban a maitól eltérő volt a diákok nyelvtanulási stratégiája. A klasszikus nyelveken edződött tanítványok komoly, tudatos nyelvtanulóként képesek voltak akár tudományosnak nevezhető nyelvtanokat forgatva is gyakorlati nyelvtudást leszűrni akár önállóan, akár nyelvoktató segítségével. A grammatikai iskolázottság magas foka miatt, mely a klasszikus műveltség része volt, a nyelvtani terminus technikusok használatakor minden szerző abból indult ki, hogy ezek egyértelműek a diákok számára, így a magyar nyelvi reprezentációra kerül a hangsúly. A nyelvmenterek figyelembe veszik, hogy építhetnek a tanulók nyelvi tapasztalataira és grammatikai műveltségére, akik többnyire jelentős mennyiségű ismerettel és nyelvi képességgel, kommunikatív készséggel rendelkeznek az anyanyelvük, és esetleg valamely idegen nyelv(ek) használata terén is.

A nyelvmenterek küzdenek a már akkor megszilárdult sztereotípiákkal ellen, amely szerint a magyar nyelv megtanulhatatlan. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy idő- és energiáfordítás, szorongalom és elkötelezettség nélkül elképzelhetetlen a nyelvtanulás. A magyar nyelv nehézségeit a hangképzés sajátosságaiban, az esetrendszerben, a kétféle igeragozási módban, a birtokos szerkezetek eltéréseiben látták – s néhány kiegészítéssel – látjuk ma is. Könnyen tanulhatósága melletti

érvként pedig megtaláljuk az írás és a kiejtés egyértelmű és könnyen követhető összefüggéseit, a szabályos szóképzést, a nyelvtani nemek hiányát, a főnévragozás egy fajtáját, a melléknév számnév deklinációjának hiányát. A magyar grammatika világos rendszerezettségét az előnyök és a hátrányok között is megtaláljuk, mert igaz, logikus a rendszer, de sok szabály elsajátítását feltételezi.

A *nyelvkönyvek előszava* általában a választott közvetítőnyelven ismertette, hogy miért kezdett a szerző könyve megírásába, kinek szánja a könyvet, szól a nyelvi anyagról, a nyelvtani leírás módszeréről, háttéréről; hangsúlyozza a magyar nyelv előnyeit, egyszerűségét és sajátosságait, valamint azt, hogy miért érdemes magyarul tanulni. Gyakran hivatkoznak hazai és külföldi mintákra, forrásokra, amivel elismerik a nyelvtanuló más nyelvek tanulásában szerzett tapasztalatait.

A szerzők általában igyekeztek minél teljesebb *nyelvreírást* – esetenként már befogadhatatlan mennyiségben és mélységben – létrehozni. A törzsanyag és a kiegészítő részek kevéssé, legtöbb esetben egyáltalán nem különülnek el egymástól. Az elvi háttér pontos tisztázása nem tartozott a nyelvtanok feladatai közé, paradigmatisz szigor nem jellemzi a nyelvmentereket, viszont a szerzők rendelkeztek oktatási tapasztalattal, amely a grammatika elkészítése során is vezérelte őket, a nyelvreírás mélysége és a tanulhatóság összekapcsolása a szerző tehetségétől, felkészültségétől és a választott leírási módszertől függött. A bevezetőt követően az első, elméleti, leíró nyelvtannak nevezhető részben tárgyalják – legtöbbször paragrafusokba szedve – a hangtani kérdéseket, egybekötve azt az írástanítással; ezt követik a szóképzéssel és a szóragozással foglalkozó ún. etymologiai részek; végül a szófüzéssel – az erősen kidolgozatlan szintaxissal – foglalkozó részek. Ha a szerző a leíró nyelvtani részben feladatokat is közöl, azok az egyes paragrafusokat követik, s legtöbbször fordítási feladatokból állnak; esetenként elkülönítve, a gyakorlati fejezetben jelennek meg a feladatok. A nyelvreírást számos táblázat összegzi; az informatív táblázatokhoz „használati utasítást” is mellékelnek a szerzők.

A nyelvmenterek a legnagyobb eltérést az elméleti részt követő, szabadabb mozgást biztosító, *praktikusnak* nevezett kiegészítő *fejezetek* területén mutatják. Ezek között találunk különböző listákat, például az igei vonzatokról, Magyarország városairól, a tipikus magyar személynevekről, a számokról, stb.; beszédpanelek – általában tematikus elrendezésben; levélmintákat; dialógusokat; olvasókönyveket és szótárakat, melyek lehetnek alfabetikusak, tematikusak, esetleg szófaji alapúak.

A hang – szó – mondat leírasi sorrend határozza meg a rendszeres nyelvreíró részeket, ugyanakkor a nyelvmenterek második felében megjelenik a

mondatközpontúság is, amely kifejezetten az alkalmazásból kiindulva, levetkőzve a példák grammatikai korlátait gyakoroltatja a leíró részben megtanultakat.

A nyelvmesterek és a mai értelemben vett nyelvtankönyvek közötti legszembevetőbb különbség talán az, hogy nem egyszerre, párhuzamosan tanítják a nyelv formái megjelenéseit és alkalmazási módjait. Persze elképzelhetetlen egy több éven át tartó grammatikai tanulás, amelyhez nem társul egyetlen kimondott, alkalmazott mondat vagy szöveg sem, tehát valószínűleg „csak” szerkesztési és tankönyv-metodikai problémáról van szó.

A pedagógiai nyelvtan az oktatási folyamatot szem előtt tartva, nyelvtanítási anyagokat – feladatokat és szövegeket –, valamint pedagógiai célokkal kialakított grammatikai magyarázatokat tartalmaz. A vizsgálódások eredményeként pedagógiai nyelvtanként értelmezzük a következő nyelvmestereket:

1. Bél Mátyás: *Der Ungarische Sprachmeister* (1729)
2. Adámi Mihály: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst* (1763)
3. Vályi András: *Fundamenta* (1792)
4. Szaller György: *Hungarica Grammatica* (1793)
5. Márton József: *Ungarische Grammatik für Deutsche* (1816)
6. Kis Pál: *Ungarische Grammatik nach einer neuen und leicht faßlichen Methode theoretisch und praktisch bearbeitet* (1834)
7. Hammerschmidt János: *Erste Unterricht in der ungarischen Sprache, oder kurzgefaßte ungarische Sprachlehre* (1836)
8. Mailáth János: *Ungarische Sprachlehre* (1841)
9. Prágay János: *Leitfaden in kürzester Zeit Ungarisch zu lernen* (1841)
10. Ballagi Moritz: *Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche* (1854)
11. Reméli János: *Lehrbuch der ungarischen Sprache* (1856)
12. Zimmermann Jakob: *Erster Unterricht in der ungarischen Sprache* (1836)
13. Riedl, Anselm Mansvet: *Leitfaden den Unterricht in der magyarischen Sprache* (1858)
14. Dallos Gyula: *Praktischer Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache* (1865)
15. Riedl Szende: *Kisebbs Magyar Nyelvtan* (1866)

A **tárgyalt grammatikák szabályrendszereinek elemzése** kapcsán kirajzolódik a nyelvleírás fejlődésének, tudatosodásának folyamata, amelyet a kor

deskriptívnek szánt, s a kortársak által preskriptívként értelmezett akadémiai nyelvtannal való összevetésben tekintek át a leírásban és a táblázatokban. A kontrasztivitás megjelenik egyrészt az akadémiai nyelvtannal való összevetésben, másrészt magukban a vizsgált nyelvmesterekben, melyek a magyar nyelvtani elemeket többször a német nyelvi szabályokkal egybevetve mutatják be. Itt azért is lényeges az egybevető módszerre felhívni a figyelmet, mert a kontrasztív szemlélet sokszor rendező elvként jelenik meg a grammatikai szabályok leírása során. A latin grammatikai szemlélet is jelen van a nyelvtani leírásban, összevetésben és rendszerezésben, de ezekben a nyelvkönyvekben világosan látható az a felismerés, hogy – elsősorban a nyelvhasználatból adódóan – a holt nyelv nyújtotta ismereteket nem tartják elégségesnek; más módszert kell alkalmazniuk a funkcionalitás érdekében, mely csak élőnyelvi példák segítségével lesz hiteles. A grammatikai elemzés a magyar és a latin nyelv közötti fennálló tipológiai különbségeket helyezi a középpontba, ezáltal követi nyomon a magyar nyelvtanok önállóságát.

Deme László (1955a, 1955b), Fábíán Pál (1967) és Keszler Borbála (2004) kutatásaira hivatkozva megállapíthatjuk, hogy a **magyar helyesírás** napjainkban is érvényes **alapelvei** már tisztázódtak a nyelvmesterek vizsgált korszakára. Ebből következően a nyelvmesterek helyesírása kapcsán nem az alapelvek vizsgálata a feladat, hanem annak feltárása, hogy miként viszonyulnak a részletekhez, milyen módon jelölik a még nem rögzült jegyeket, valamint az, hogy mennyire következetesek a jelölésben, tehát, hogy mennyiben segítik elő az egységes jelölési rendszer elterjedését. A (magán)hangzók kategorizálása, illetve a magyar a **hangrendszer** sajátosságairól, az illeszkedés szabályairól szóló paragrafusok általában megtalálhatók a nyelvtankönyvekben. A nyelvmesterek nagy hangsúlyt fektetnek a helyes hangképzés kialakítására, ezzel párhuzamosan az írást is tanítják, folyamatosan szem előtt tartva a helyesírás és a helyes kiejtés összefüggéseit. A magyar artikuláció kialakítása során megtaláljuk a betűk, a szótagegységek és a szavak helyes ejtésének koncentrikus magyarázatait, melynek során a helyes hangsúly elsajátítása kerül az oktatási anyag középpontjába. Általában elmondhatjuk, hogy napjaink legtöbb nyelvoktatási anyagához viszonyítva részletesebb hangtani magyarázatokat találunk a nyelvkönyvekben.

A grammatikák leghosszabb és legkidolgozottabb része a szótan. Elsősorban a ragozhatóság alapján csoportosítják a szavakat, az elsődleges felosztás kiindulópontja morfológiai: elkülönítik a változtatható, toldalékolható, illetve a változatlan alakú **szavak csoportjait**. Az akadémiai nyelvtan a **szóalkotás két módját** ismerteti: a szóképzést és a szóösszetételt.

A beszéd részeinek vizsgálata a szófajok tárgyalását, a szó szerkezetének, belső struktúrájának vizsgálatát jelentette, mely az ókor óta hagyományos módon,

a legtöbb esetben a definícióval kezdődött. A szófajok meghatározásai a gyakorlati használhatóság legegyszerűbb szempontjai szerint íródtak.

A morfológiai elemzésnek a korszak kezdetére jellemző vonása, hogy a főnévről szóló fejezetben csak a latin esetragoknak megfelelő magyar alakokat találjuk meg, a határozóragos formák a szintaxisba kerültek. A **hagyományos latin** mintán nyugvó **esetragok**at a toldalékolás, illeszkedés szabályával egybekötve tanítja meg Bél (1729), Adámi (1763), Vályi (1792), Szaller (1793) és Márton (1816) nyelvemestere. A deklináció négy-hat esetét több nyelvemesterben – például Márton (1816), Kis (1834) és Zimmermann (1836) nyelvtanában – kiegészíti az „elválaszthatatlan posztpozíciók vagy viszonyszavak” felsorolása, melyek tulajdonképpen Verseghy esetrendszerének minden tagját tartalmazzák.

A magyar nyelvészet történetében Verseghy nevéhez fűződik a **sok esetű rendszer** kidolgozása. A szerző a *Poludiumban* (1793) húsz esetet sorol fel, majd a *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* (1805) alakítani részében tizenötre módosítja. Ugyanezen mű szintaxist tárgyaló részében említi a nominativusnál a vocativus esetét, valamint a dativusnál a genitivust, tehát összesen tizenhét esetet tárgyal. Verseghy gondolatmenetét követve, a főnevek toldalékolhatóságát figyelembe véve további „esetekkel” egészítik ki a rendszert; például *A' magyar nyelv rendszere* (1847) az első „névragként” a többes szám jelét tárgyalja. A **sok esetű rendszert egybeszerkesztve** Ballagi (1854) Reméle (1856) Riedl (1858, 1866) nyelvтана tanítja. A Verseghy által megalapozott, több nyelvemesterben alkalmazott, és az akadémia nyelvtanban újragondolt esetfelfogás (Éder 1998) a magyar nyelvészetben általánosan elfogadott elméletté lett, mely a nyelvemesterek tanúsága szerint széles körben el is terjedt.

A **birtoklás kifejezése** a magyarban, a birtokos szerkezetek elsajátítása komoly kihívás a mindenkori nyelvtanuló számára. A legfőbb ok a birtokos kifejezésének a legtöbb indoeurópai nyelvtől eltérő struktúrájában keresendő. A magyar grammatika kezdetétől (például Sylvester János, Komáromi Csipkés György) szokásos a birtokos végződéseket kapcsolt névmásoknak tekinteni, melyet latin mintára nem esetként értelmeztek, hanem hátravetett előljárószóként. A magyar nyelvtanok kezdetétől fogva gyakorlatilag változatlan formában jelenik meg a birtokos személyjeles főnevek ragozása, a magánhangzó-harmónia, valamint az egyes és többes számú birtok szerint két-két csoportba elkülönítve.

A Verseghy által kidolgozott sok esetű névragozás feltárta a birtokos eset *-nak, -nek* ragját (Éder 1994 és 1998). Mindazonáltal a birtokos eset ragjának tartott *-é* birtokjel a későbbi grammatikákban is megtalálható, ahol általában párhuzamosan jelenik meg a két „rag”. A nyelvemesterek vizsgálatából az tűnik ki, hogy az akadémiai nyelvtan által képviselt álláspont válik általánossá, mely a birtokos eset tárgyalása kapcsán megkülönbözteti a 1) független birtokos *-é* ragját

és a 2) mássalálló, sajátító birtokos *-nak, -nek* ragját. *A' magyar nyelv rendszere* Verseghy felismerését megpróbálja összhangba hozni a latin hagyománnyal; a birtokos *-é*, a sajátító *-nak, -nek*, a tulajdonító *-nak, -nek* és a tárgyeset *-at, -ot, -e, -öt, -t* ragokat belviszony-ragokként tárgyalja.

Az **igéket** személy, szám, mód, idő és alak szerint írják le a nyelvtanok, a lehetséges helyeken feltüntetve a határozott és határozatlan ragozást. Az igeragozásánál valamennyi nyelvten tárgyalja: 1. a cselekvő, a szenvedő, és a középigék csoportját, 2. a jelentő, parancsoló és óhajtó vagy feltételes módot, 3. a jelen, jövő és múlt időt. Az **igeidők számát tekintve** azonban találunk eltéréseket. A vizsgált nyelvemesterekben az igeidők egyszerűsödése még nem tapasztalható.

A **névelők** nem minden esetben alkotnak külön fejezetet. Kezdetben a névelők bemutatását a névmások között leljük fel (Bél, Adámi, Szaller), csak később válik külön kategóriává (Márton, Kis, stb.). Így alakulhatott ki az a hagyomány, hogy a magyar nyelvemesterek szólnak a névelőkről és az indulatszavakról is. Többször a névszó fejezetben, a főnevekkel egybekapcsolva tanítják a nyelvemesterek a névelőket annak okán, hogy azok szétválaszthatatlanok.

A legtöbb nyelvemester a névszó fejezetében tárgyalja a főneveket, a melléneveket és a számneveket. A **mellénevek** kapcsán megtaláljuk a fokozás, a hasonlítás szabályait, több esetben a szótan és a szófüzés fejezetében is kitérnek a szerzők a mellénevek mondattani sajátosságaira, egyeztetési szabályaira, a melléknév jelzői és predikatív szerepére. A melléneveket gyakran névszói szókapcsolatokkal vezetik be. A melléknévragozását a nyelvemesterek általában a deklinációban bemutatott esetrendszer szerint tárgyalják.

A **számnevek** osztályait a kérdőszavak segítségével, gyakran szintén névszói szókapcsolatokkal különítik el: *Hány? Hányszor? Hányadik? Hányféle? Hányas?* A tőszámok vagy sarkszámok, sorszámok vagy rendszerszámok, osztószámok vagy törtszámok, „különböző” számok, sokszorozó vagy ismétlő számok, határozatlan számnevek csoportjait találhatjuk meg a leírásban. Napjaink nyelvkönyveihez képest sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak a számnevek a nyelvemesterekben.

A **névmások** tekintetében minden nyelvemesterben megemlített szabály, hogy úgy viselkednek, mint azok a főnevek, mellénevek és számnevek, amelyeknek a helyét elfoglalják a mondatban.

A nyelvteni leírások **adverbium**-fogalma széles, találunk itt ragos és névutós névszavakat, szókapcsolatot is, amely határozói szerepet töltött be a mondatban.

A korszakot különlegesen érdekessé teszi, hogy szemtanúi lehetünk grammatikai **terminus technikusok** kialakulásának.

A fentiek alapján látható, hogy a nyelvmenterek jelentős részét a szótan teszi ki. Ezek a paragrafusok a szótant és az alaktant mutatják be, melyek tárgyalása igen tág – morfológiai, szintaktikai és szemantikai – alapokon nyugszik. A nyelvmenterek szóanaiban e három szempont nem különül el teljesen egymástól, hol az egyik, hol a másik nézőpont kerül előtérbe a nyelvtani leírás során. A nyelvmenterek a szófajok mentén, az adott szófaj tulajdonságainak tárgyalásával egybekötve mutatják be a szóragozás szabályait. Annak, hogy a szótani rész teszi ki az elmélet jelentős hányadát, az az oka, hogy a latin grammatikairás értelmezésében a nyelvtan megalkotása lényegében egyet jelentett a szófajok tárgyalásával (Nyomárkai 2002).

A *szintaxis fejezetei* a nyelvmenterek első részének, a szófajoknak a sorrendjét követik: a névelők, a főnevek és a mellénevek, az igék és a kötőszók tárgyalása kerül elő. Ezt követi a *rectio*, az esetek sorrendje szerint, végül pedig a szórend szabályai. Több nyelvmenter a *rectio* részben szemantikai alapon végez csoportosításokat. A szintaxis felépítése – Riedl *Kisebb magyar nyelvtanát* leszámítva – tulajdonképpen egyik nyelvmenter esetében sem következetes. Tárgyalják a szóegyeztetés, a vonzatok és a szórend kérdéseit. Felépítésük funkcionális és formális elveket tükröz, a bemutatást analitikus módszer szerint végzik. Az egyes nyelvtani jelenségek több alkalommal, de soha nem indokolatlanul bukkannak fel a művekben, a modern didaktikának is megfelelő spirális szerkezetet alakítva ki. A jelenséget jól példázza, hogy a szófajok leírásánál megtanított szabályokat a szófűzés, a szintaxis tárgyalásakor újra átismétlik és kiegészítik. A kiegészítés sok esetben azt jelenti, hogy a fő nyelvtani jelenségeket további mellékszabályokkal is gazdagítják.

A dolgozatban tárgyalt 18. századi nyelvmenterek a szintaxis szabályait a leírás vagy a példák szintjén a *kérdésekre fűzik fel*, a kérdésekre válaszoló ragok szerint tárgyalják. Márton József a szintaxis fejezetében kifejti, hogy a mondat megformálásának alapja az ige, melyhez kapcsolható kérdésekre adott válaszokból épül fel a mondat. Igaz, a mondatrészek és a szófajok elnevezései helyenként keverednek. Kis Pál a szófűzés szabályainak tárgyalásakor a szórendből indul ki. A szintaxisban a *végződések összefüggéseire* több helyütt is felhívják a szerzők a figyelmet, például, hogy a *k* a többes számot jelzi az igeragozásban, a névszóragozásban, és a kollektívum esetében is.

A *szórend* szabályaival kapcsolatban több grammatika is megállapítja (Márton, Kis, *A' magyar nyelv rendszere*, Ballagi, Reméle, Riedl), hogy a magyarban a szó gondolati tartalmának fontosságát tükrözi a mondatban elfoglalt helyzete. Abban megegyeznek a nyelvmenterek, hogy az ige utáni szavak szórendjét szabadnak tekintik. A szórend szabályai nemcsak a szintaxisban, hanem

elszórta a nyelvmenterek szótan paragrafusaiban is megtalálhatók. Az akadémiai nyelvtan indul el azon az úton, mely a szavak mondatban elfoglalt helyét és a szófaji kategóriáit összeegyezteti.

A szintaxisok fejezetei nem a mai értelemben vett mondatban felfogását tükrözik. A grammatikai leírás második részében a nyelvmenterek a nyelvtani alakok használatára adnak szabályokat, s az egyes beszédrészek mondatfajta funkcióit állapítják meg. A szókötés fejezeteit szemlélve is fontos kihangsúlyozni, hogy a nyelvmenterek az élő beszédmondatainak fűzési módjait igyekeztek rendszerbe szedni. Találunk általános, minden esetben megjelenő szabályokat, azonban az, hogy a nyelvmenterek melyik szófűzési és használati szabályokat emelik ki, esetlegesnek tűnik. Ennek magyarázata, hogy a latin grammatikák jólformáltságát megbontották a nyelvhasználati szabályok, viszont az „új szintaxis” rendszere a 19. század végéig nem alakult ki mai formájában. Mindazonáltal a szintaxis fejezetei hidat képeznek az első rész grammatikai szabályai és a gyakorlati rész mintái között.

Kevésé feltárt terület, hogy a nyelvmentereknek mennyire célja a *nyelv használatának megismerését*, megértését és alkalmazását is ilyen teljességben bemutatni. A nyelvtanítás történetének kliséjévé vált, hogy a 20. század kezdetéig a nyelvoktatás egyeduralgató módszere a fordító-grammatikai módszer volt, s az utókor ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy emiatt a beszélt nyelv, a nyelvhasználat tanítása hangsúlytalan maradt (Bárdos 1997:32–39, Holló 2006:1002).

A nyelvtanírók a grammatikai kérdéseket a morfológiai fejezetben kezdik tárgyalni, majd újra megjelennek – immáron nyelvhasználati szabályokat is felvonultatva – a szintaxisban, végül pedig az alkalmazásban alkotnak egységet. A nyelvkönyvek gyakorlati fejezetei nyelvtani gyakorlatokat, dialógusokat, beszédpaneleket, levélmintákat, olvasókönyveket, szógyűjteményeket tartalmaznak

Az értekezésben a nyelvmenterek társalgási szövegeinek vizsgálata elsősorban funkcionális jellegű. A többféle megközelítés közül választva a nyelvpedagógia és a szövegtan, a szövegtipológia felől kiindulva végeztem el az elemzést. A vizsgálat arra irányul, hogy feltárja azokat a nyelvi tényeket, melyeket a nyelvmenterek a mindennapi nyelvhasználat körébe sorolnak, bemutassa azokat a beszédtemákat, amelyeket a szerzők tárgyalásra érdemesnek, jelentősnek ítélnek, valamint hogy rávilágítson, milyen pragmatikai szempontok megjelenítését érezték szükségesnek.

A megjelenített nyelvi minták strukturáltak, témák szerint szétválaszthatók, tartalmilag és logikailag összefüggőek, jól körülhatárolható pragmatikai szándékokat és elvárásokat tartalmaznak, kommunikációs funkcióhoz

kötöttek, melyeket a felvázolt szituáció tesz szöveggé. A gyakorlati rész összeállításánál a nyelvhasználat a nyelvleírással és a nyelvhelyességgel szemben nem közelítették meg a szöveget nyelvelméleti szempontból. A külföldi minták alapján és a társadalmi tapasztalatok segítségével dolgozták ki azokat a szövegeket, melyek a megszerzett nyelvismeretet gyakoroltatták, elmélyítették és továbbfejlesztették. A beszédmodok egy része az európai kultúrkörben meghonosodott nyelvhasználati szokásokat tükrözi, melynek bizonyítéka az is, hogy több nyelvkönyv (például Hammerschmidt, Reméle stb.) feltünteti, hogy mely külföldi tankönyv alapján állította össze beszélgetéseit (például Meidingre, Philippi).

A könyv első felét meghatározó hang – szó – mondat leírási sorrend után, a második rész mondat-, illetve szövegközpontú. Az itt található mondatok erősen szituációhoz, mindennapi élethelyzetekhez kötöttek; nem összetettek, rövidke, és így könnyen megjegyezhetőek. A memorizálást az is elősegítette, hogy lexikailag nem túltelítettek. Gondolatok, viselkedésminták és érzelmek nyelvi kifejezésmódjait egyaránt tanítják. A mondatok között valódi kapcsolat van, melyet a pragmatikai, a tematikus és a grammatikai eszközök együttesen alkotnak. A diskurzus koherenciáját, a deixisre utaló elemeket a nyelvhasználat a párbeszéd segítségével gyakoroltatják. A beszédpanelek az élő nyelv beszédhelyzeteit jelentik meg. A variánsok a megegyező tartalmú mondatokat segítik eltérő beszédhelyzetekre adaptálni. A mondatok stílusa figyelemfelkeltő, legtöbbször nyájas, helyenként humoros, de bemutat negatív indulatokat kifejező formákat is. A mondatokat, beszédtemákat – még abban az esetben is, ha tipográfiaiailag ezt nem is jelentik meg –, a nyelvhasználat gyakoroltság vagy nehézségi fok szerint rendezték. A legtöbb szerző társalgási témái közé felveszi a nyelvtudással, nyelvtanulás módjával kapcsolatos didaktikai jellegű beszédfordulatokat, valamint megjelennek az országismereti információk is. Mint minden nyelvkönyvben, a vizsgált művekben is szelektív módon találjuk meg az idegen nyelvi kultúrát bemutató információkat; nem nyújtanak átfogó képet, mégis segítik a nyelvtanulót abban, hogy idegen nyelvi szocializációja minél eredményesebb legyen. A szavakat, mondatokat az adott élethelyzet hívja elő, melyeket könnyen rekonstruálhatunk a leírás alapján, bár tipológiaiailag a szituációváltások nem minden esetben jelöltek.

A társalgási gyakorlatok olyan kommunikációs helyzeteket ölelnek fel, amelyek társas szituációkhoz, társadalmilag meghatározott résztvevőkhöz, szándékokhoz és célokhoz kötöttek (Hymes 1972). Grice alapján elmondható, hogy a kommunikációs igényeknek megfelelő tartalom hordozója a mennyiség, a minőség, a kapcsolat és a modor (Grice 1997: 213-227). A nyelvhasználatának sikerességéhez – a nyelvtani ismeretek mellett – kommunikációs mintákat is kell

adni. A tanulót ezek a párbeszédminták vezetik be az adott szituáció személyek közötti viszonyrendszerébe, a nyelvhasználat által közvetített kulturális ismeretekbe. A tanulást elősegíti, ha tartalmi egységet képeznek a minták, olyan összefüggéseket hordoznak, melyek könnyen felfedezhetőek és nyomon követhetőek. Nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is világos szerkezetűek, a megértést jól megválasztott tipográfiai megoldásokkal segítik.

Bél Mátyás nyelvhasználatában található meg először a nyugat-európai élőnyelvtanításban addigra már jól bevált, a hétköznapi élet témáit társalgási mintákban felsorakoztató dialógusok. *Magyar és német beszédmodok* címen egy nap eseményei köré szerkeszt a dialógusmintákat. Adami szenteli a legnagyobb terjedelmet a gyakorlati résznek, különös tekintettel az *Általános beszédmodokra*, melyek számos tanulságot foglalnak magukban, ezért a tartalmi vizsgálatok során különös figyelmet kapnak. Bár Bél Mátyás beszédmintái is élő, valós helyzeteket bemutató szövegek, Adami sokkal több témát dolgoz fel részletesen. Ezen beszédminták hasznosságát és taníthatóságát pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Bél *Sprachmeisterének* 1774-es kiadásától az eredeti dialógusokat Adami szövegei váltják fel.

A természetes nyelvhasználatok prototípusulva az, amely rávilágít a nyelvhasználatban megjelenő beszédminták természetére, megfogalmazza a társadalmilag és kulturális szempontból is meghatározott beszélő nyelvhasználati igényeit (Tolcsvai Nagy 1998a). Bár a beszélők elvárásai csoportosíthatók, a csoportok több lehetőséget is tartalmaznak, így a nyelvhasználat során több variáns felvonultatására is mód nyílik. A nyelvhasználat társalgási gyakorlatai azért felelnek meg ennek az elvárásnak, mert egy-egy pragmatikai vagy tematikus csoportot több beszédhelyzet felől tárnak fel. Az általánosított nyelvi minták mellett megjelenik az egyedi élethelyzetben alkalmazható forma, tekintettel vannak az anyanyelvi tapasztalatokra és a beszédpartner társadalmi és kulturális meghatározottságára is (Tolcsvai Nagy 1998a: 212). A dialógusokban egyedi tulajdonságokkal felruházott szereplők jelennek meg, akik helyenként túllépnek a formális társalgáson, viccelődnek, vagy az élet komoly kérdéseit vitatják meg, vitáznak, vagy éppen udvarolnak. A szövegek környezet, szövegösszefüggés megvilágítja, hogy a beszélő miért éppen azt a beszédmodot választja adott körülmények között. A társadalom változásait követve a nyelvhasználatban azt tapasztalhatjuk, hogy a kommunikációs szintek és stílusok új elemekkel gazdagodtak. A nyelvhasználat társalgási mintáiban felfedezhető visszafogott egyediség teszi lehetővé azt, hogy a szerepelvárásokon túl a használóik személyisége is megmutatkozzon a választott formákban.

Az idegen nyelv-tanítás módszertanának történetét áttekintő szakirodalom a szókincstanítással kapcsolatban azt állapította meg, hogy a 20. századig tudatos

szókincsfejlesztésről nem beszélhetünk abban az értelemben, hogy a szavak közötti logikai kapcsolatokat nem használták fel a nyelvtanításban (Seal 1991:297). Ugyanakkor a nyelvmesterek bemutatott példáiból az tűnik ki, hogy nyelvtani és tematikus rendszerbe csoportosítva is összegezték a szükséges szókincset, ezáltal könnyen megjegyezhető és köthető egyik lexikai egység a másikhoz. A szócsaládok – tehát a tőszó és az abból származó szavak – szerinti csoportosítás megkönnyíti a mentális lexikonban való tárolást, s ugyanezt a cél szolgálja a tematikus csoportosítás is.

A társalgások feldolgozzák a napszakokhoz kötődő tennivalók, az étkezés, a vendéglátás, a ház körüli teendők, a társadalmi események, a vásárlás témáit, bemutatják az információkérés, a nyájas beszélgetések és történetek elmesélésének módjait. A vizsgált mintegy másfél évszázad során keletkezett nyelvmesterek társalgási mintái között találunk állandó tartalmakat és formákat, melyek mindenkor szabadon követik a szóbeli kommunikáció társadalmi normáit, szokásait, bemutatják kommunikációs helyzeteket, ezáltal meghatározzák a nyelvi érintkezés módját.

Az *olvasókönyv* a nyelvet mint információforrást is bevonta a tanításba, a tanulók a legtöbb ismeretanyagot a magyar földrajzról és történelemtől szerezhették meg. Az irodalmi szemelvények a 19. században jelennek meg az olvasókönyvekben. Az olvasás alapja a szöveg, a kontextus, mely sokoldalúan hordozza és kezeli a nyelvi elemeket, az információkat és a tartalmakat, szolgálja a nyelvi funkciók megértését. Minél nagyobb tapasztalattal rendelkezik az olvasó, annál inkább támaszkodik a kontextusra, a kezdő nyelvtanulót pedig a tanárnak kell bevezetnie a szöveg és a tágran értelmezett szövegek környezet összefüggéseibe.

Az olvasókönyvek szövegei, „mellyben könyvebről nehezebbre lépcsőként történik az által menetel” (Kis Pál) arra törekuszenek, hogy hasznos ismereteket közöljenek. A szövegek terjedelme egyre bővülő, témáik egyre elvontabbak. A szövegeket kezdetben szótár követi, ahol az előfordulás sorrendjében tüntetik fel a vélt új szavakat, s azok német megfelelőjét. A szövegek egyre komplexebbek, lexikailag egyre terheltebbek, mégis egyre kevesebb új szót adnak meg a szerzők, mígnem teljesen elhagyják az ismeretlen szavak listáját és fordítását. Mire a tanulók eljutnak az olvasmányok érdemi feldolgozásához, már rendelkeznek a szükséges nyelvi és nyelvtani alapokkal, azonban nincs elegendő szókincsük ahhoz, hogy gondolataikat árnyaltan ki tudják fejezni, ezért az olvasmányok kapcsán is felmerül a szókincs bővítésének kérdése. Egyrészt, mint láttuk, a művek szerzői mellékelik a szükségesnek ítélt szavak közvetítőnyelvi megfelelőjét, másrészt a járulékos szókincstanulásnak is fontos szerep jut a későbbiekben, mikor az ismeretlen szavak jelentését meg lehet jósolni a

szövegek környezetből. Az olvasmányok a morfológiai, szintaktikai és pragmatikai ismeretekkel egybekötve gyakoroltatják.

A korszakban az olvasási élményt, az olvasás nevelő hatását nagyra értékelték, fontos volt, hogy a tanulóban felkeltsék a tárgy csodálatát. Természetesen az olvasmányok kapcsolódtak a nyelvtani, helyesírási és a fordítási gyakorlatokhoz, a már idézett vonatkozó metodikai munkákból tudjuk, hogy az olvasottakat a diákoknak szóban és írásban össze kellett foglalniuk saját szavaikkal is. Az Olvasókönyvek célkitűzése több oldalról megragadható. Az említetteken felül egyrészt szórakoztatni, ezáltal motiválni akarnak, másrészt tényeket és kulturális ismereteket közvetítenek. Az olvasókönyvben nem az alakíságot, kezdetben nem is a stílus formálását tűzik ki célul, hanem gondolati tartalmat, erkölcsi mondanivalót fogalmazznak meg.

A funkcionális szemlélet a nyelvi rendszert a tágran értelmezett társadalmi, kulturális kontextusában vizsgálja. Kitágítja a rendszerszerű grammatika vizsgálatát a tényleges nyelvhasználat irányába; nem csupán a nyelvtani struktúrát szemléli, hanem a közvetítendő tartalomtól kiindulva keresi a formákat.

A *nyelvmesterek tematikus vizsgálatához* a tartalomelemzés interdiszciplináris módszerét is alkalmazom. A módszer lehetővé teszi a nyelvmesterek szerteágazó és nagy terjedelmű anyagának tematikus feltárását és vizsgálatát, ezért a kívánt cél elérése érdekében jól alkalmazható. A tartalmi elemzéshez a kiválasztott nyelvmesterek teljes korpuszát átvizsgálva listákra kerültek az adott témakört érintő a) szavak, b) kontextuális egységek (szófordulatok, mondatok, párbeszéd, olvasmányok). Mivel a mintavétel a teljes korpuszra kiterjedt, így a kvantitatív és a kvalitatív megközelítés szerint is reprezentatívnak tekinthető. A szisztematikus mintavétel során felgyülemlett adatok mennyiségük folytán szelekcióra szorult, ahol a vizsgálat szempontjából reprezentatív, statisztikailag szignifikáns vagy különleges, érdekes elemeket emeltem ki. Ezt követi az így fennmaradó adatok feldolgozása, keretbe rendezése és elemzése, valamint a következtetések levonása.

A 19. századi nyelvkönyvek grammatikai aprólékossággal tanítják a magyar nyelvet, ugyanakkor az alkalmazását helyezik a középpontba. A nyelvmesterek mindenkor tökéletes nyelvhasználatra, kifinomult, választékos megfogalmazásra törekedtek, sehol nem alkalmazták a beszélt nyelv nyílt, laza szerkezetét (pl. töredékes/tagolatlan mondatokat, hiányos nyelvtani szerkezeteket, ismétléseket). Építettek arra, hogy az írott nyelv növeli a nyelvi tudatosságot. A társadalom nyelvi normáit sokkal inkább szem előtt tartották mint a mai

tankönyvek, nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy milyen rendű, rangú a kommunikációs partner. A kötött megszólítási formák használata több nyelvhasználati szabályhoz alkalmazkodott, az **udvariasság** elengedhetetlen kelléke volt. A **megszólítások** is normakövetők.

A magyar nyelvben – a legtöbb európai nyelvhez hasonlóan – a megszólítást a nem, az életkor és a társadalmi helyzet határozza meg. A társadalmilag elfogadott paraméterek pedig a kontextusban újraértelmeződnek annak tükrében, hogy milyen körülmények között zajlik a kommunikáció, valamint aszerint, hogy milyen viszonyban vannak egymással a kommunikáció résztvevői. A megszólítási forma megmutatja a kapcsolat minőségét, a beszédpartnerek közötti távolságot. E kapcsolatminőséget befolyásolják szociológiai és társaslélektani tényezők, a nem, az életkor, a külső megjelenés, a foglalkozás, iskolázottság foka, a csoport-hovatartozás, presztízs, a vagyon, hatalom, rang és az egyéb szokások (Fülei-Szántó 1994:22). A tananyag használóinak társadalmi rétegzettségére világít rá a megszólítás udvariassági formáinak részletes bemutatása. A nyelvmesterek nyomatékosan tanítják, hogy lényeges a státuszok jelöltsége, és ez a legudvariasabb formák használatát követeli meg. A vizsgált anyagban a címen és rangon való megszólítás jóval nagyobb számban fordul elő, mint a mai nyelvhasználatban.

Az elemzés tárgyát képező könyvek jelentős részben átfogják a 18-19. században használatos nyelvtanítási anyagokat, de ezeken kívül használatosak voltak még olvasókönyvek, szöveggyűjtemények és szótárak is. A tankönyvek eleve csak utánozni tudják a feltételezett társalgási partner beszédét, ugyanakkor írásban sokkal átgondoltabb, szabályozottabb a megszólítás, a partnerre utaló elemek használata, a kötöttebb szövegépítkezés: ugyanis megkövetelik a címzett jelölését.

A 19. századra kölcsönössé, szimmetrikussá válik a tegező és magázó formák használata, azokban a beszédhelyzetekben is, ahol a hatalommal felruházott személy a párbeszéd egyik tagja. A vizsgált nyelvmesterek – akár napjaink tankönyvei – a legtöbbször csak a példák erejére támaszkodnak, de találunk konkrét nyelvhasználati magyarázatokat is. Egyrészt a tegezés és magázás különbségeit és használati módjait egyes és többes számban, másrészt a magázás változatos formáinak alkalmazását tanítják az elemzett tankönyvek.

A nyelvmesterek **gasztronómiával** összefüggő részeinek vizsgálatakor a tartomelemzés ismertett módszerének megfelelően, a vonatkozó részek kigyűjtése és kategóriákba való sorolása az első feladat. A kvantitatív vizsgálatok eredményeként megtudhatjuk, hogy más témákhoz viszonyítva milyen hangsúlyt kapnak az ételekkel kapcsolatos szövegek. A kategorizálás eredményeiből kiderül,

hogy a korszak hétköznapi életének mely területein játszott fontos szerepet az étkezés, és a kortársak mekkora jelentőséget tulajdonítottak ennek a területnek.

A kategóriákat napjaink tankönyveiben megtalálható témák alapján állítottuk fel, így feltételezhető, hogy megmutatkoznak az eltérések, a tendenciák és az attitűdök változásai. Amennyiben a forrásokat és a témát állandónak tekintjük, a hangsúlyt a megjelenésre, a megjelenés módjára helyezhetjük, arra, hogy milyen szöveggörnyezetben, milyen kidolgozottsági fokon és milyen gyakorisággal jelenik meg a téma.

A korszak hétköznapi életében fontos szerepet játszott az étkezés, s több helyen találunk a magyar gasztronómiára jellemző étkeket. Megállapítható, hogy napjaink tankönyveivel összehasonlítva a gasztronómia a vizsgált korszakban kevésbé hangsúlyos téma, nem tölt be akkora szerepet a nyelvkönyvekben, viszont a bemutatott források alapján elmondható, hogy a témát változatosan, gazdag szóincset felhasználva, sokszínűen dolgozták fel a nyelvmesterek. A nyelvkönyvekben megjelenő tematikus feldolgozás eleget tesz Teleki Pál nyelvújítással kapcsolatos elvárásának, a gazdag lexika felvonultatásának. A téma feldolgozási aspektusai is változatosak, az étkezési kultúra bemutatása folyamatosan bővülő és a társadalmi változásokat magában hordozó rendszerként jelenik meg.

Napjaink nyelvkönyveinek tipikus témája a célnyelvi ország nevezetes helyeinek megtekintése, a **turisztikai témafeldolgozás** (közlekedési eszközök használata, szállásfoglalás, látványosságok megtekintése). Szembetűnő, hogy a vizsgált nyelvkönyvekben jelentősen eltér a maitól a téma feldolgozásának formája. Ez egyértelműen a társadalmi szokások változására vezethető vissza, melynek részeként számottevő átalakuláson mentek keresztül utazási szokásaink is. Ez persze nem azt jelenti, hogy korábban nem utaztak az emberek, hiszen a téma Adámi nyelvmestere óta állandó szereplője a tankönyveknek, hanem azt, hogy az utazás általános célja és tartalma változott meg; s persze a 18. században is voltak olyan utazók, akik az ismeretlent jöttek felfedezni. Köztudomású, hogy a vagyonosabb nemesi családok fiainak tanulóiéihez – itthon és külföldön egyaránt – hozzátartozott, hogy nagyobb körutazásokat tegyenek tapasztalatszerzés céljából, melynek egyre gyakoribb célállomásává vált Magyarország is. A nyelvkönyvekből az szűrhető le, hogy a téma elsősorban nem az országismeret kidolgozását szolgálja, hanem magát az utazás módját járja körül, illetve az utazás céljaként elsősorban a vásárlás nevezhető meg. A témával kapcsolatos legrészletesebb mintákat az utazás módját illetően találunk, célját és okát nem említik a nyelvmesterek. A 18. században inkább magyar utazók járták az országot, vagy mentek külföldre, s külföldiként elsősorban katonákkal találkoztunk Magyarországon. A 19. század második felének nyelvmestereiben megjelennek a

külföldi utazók, vagy az olyan külföldi anyanyelvűek, akik Magyarországot választották lakhelyül.

Német filológusok 1886-ban a hannoveri közgyűlésükön felvetették azt a gondolatot, hogy a modern nyelvek tanításánál is foglalkozni kell az illető nép kultúrájával (Lux é. n.:42) Ez a később széles körben elterjedt gondolat is hozzásegített ahhoz, hogy az utazás témájával összekapcsolt országbemutató a 19. század végétől a nyelvmesterek ismeretközlésének fontos részét alkotja, ezzel bővítve a nagybetűs és kisbetűs magyar kultúra, a magyar sajátosságok és kulturális értékek megjelenését a nyelvmesterben.

Fentebb vázoltam az általános pedagógiai és nyelvoktatási tendenciákat, módszereket és tananyagokat. Az értekezés záró, forráskutatási eredményeket bemutató részének célja, hogy a korabeli (főúri) **magánnevelés** fennmaradt **kordokumentumai alapján** bemutassa a **konkrét nyelvoktatási gyakorlatot**.

Forrásként szolgálnak egyrészt azok a nevelési tervezetek, melyek több évre, esetleg évtizedre előre meghatározzák a nevelés tartalmi és módszertani kérdéseit, másrészt a tanítás menetét dokumentáló levelek, füzetek. Ezen kordokumentumok sok szempontból vallhatók, jelen esetben a nyelvoktatással kapcsolatosan a szükségesnek ítélt ismeretekről és követendő módszerekről kívánunk képet alkotni, néhány kiemelt példa alapján: a) Teleki László kézírata fiaival neveléséről (1796), b) Festetics György plánuma (1791), c) Görög Demeter Ferenc Károly trónörökös nevelését szabályozó tíz éves programja (1809), d) Ferenc József főherceg nyelvtanulása kapcsán a *Magyar gyakorlások* címet viselő tanulófüzetei (1840-?).

A tanulás menetét felvázoló dokumentumok kitérnek a testi, az erkölcsi és az értelmi nevelésre, az értelmi nevelés tartalmán belül pedig szólnak a nyelvtanulás irányelveiről. Közös jellemzőjük az a kíváncsi, miszerint a tanító feladata a konkrét ismeretek, erkölcsi normák átadása mellett az ismeretek iránti vágy felkeltése, az olvasás szeretetére és az önálló gondolkodásra való rávezetés. A nevelés feladatát a gyermek megszületésétől nyomon követték és irányították. A gyermek oktatásának kezdetét öt-hat éves korra teszik, amikor már biztos az anyanyelvi tudása és kialakult az elvonatkoztatás képessége is. Ezen képességek teszik éretté az írás és olvasás megtanulására, melyet az élő idegen nyelvek megtanulása követ. Ferenc József nyelvtanulása kezdetben nyelvsajátítási folyamatként vette kezdetét: a játszótársak között cseh, lengyel, és magyar arisztokraták gyerekei is voltak (Gerő 1999:18), s ötéves korában volt egy magyar dajkája is. Oktatásának második évétől pedig *heti három és fél órában* (!) kezdett magyarul tanulni.

Ferenc József gyakorlati magyaroktatásával kapcsolatos következtetéseket egyrészt a tanára által készített nyelvmesterből, valamint a *Magyar gyakorlások* címet viselő, Ferenc József által írt, kultúrtörténeti ritkaság számba menő füzetekből tudunk levonni, melyet eddig nem tárt fel a kutatás. A füzetek címe megtévesztő lehet, mivel arra gondolhatunk, hogy nyelvtani jegyzeteket, gyakorlatokat, esetleg szavak listáját is megtaláljuk az 1840. június 24-én megkezdett gyakorlóírkákban. A füzetek pontos számának meghatározása nem egyszerű feladat, mivel a lapok az idők folyamán szétestek. Ami elmondható, hogy legalább három füzet került – több darabban – egy leltári szám alá (Cod. Ser.n. 12506 310-163) az Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-, Autographen- und Nachlaß-Sammlung katalógusában. Ferenc József ekkor már 4 éve, heti 210 percet töltött magyarórán, amelyre még készülnie is kellett – s bár hétvégén is voltak órái – ha mégis játszhatott, magyar játszótársak is vártak rá. A tanulóéveket megelőzően pedig magyar dajka szoktatta magyar beszédre a kis gyermeket – olvashatjuk Angyal Dávid könyvében (1942:24).

Ebben az időben elterjedt módszer volt a megtanulandó anyag diktálása, s annak szó szerinti visszakérdezése (Finácz 1899-1902:45) – annak ellenére, hogy a diktálás-visszakérdezés módszerét a korszak összes tanügyi rendelkezése elutasítja. A diktálás egyeduralmát próbálták ezek a rendelkezések megőrizni, de a tollbamondást nem akarták teljesen kiirtani a tanítási módszerek közül. A nyelvoktatás szempontjából – a többi tantárgyhoz viszonyítva, ennek a módszernek több hasznos oldala is van, hiszen kiválóan fejleszti a beszédészlelés és a beszédmegértés komplex mechanizmusát, amely az egymásra épülő szintek és az egymás mellett működő területek összehangolt munkáját öleli fel. A folyamat első szintjén az akusztikus jeleket észleli a hallgató, ebből a fonetikai szinten meghatározza a beszédhangokat, ahonnan eljut a szóértés, mondatértés és szövegértés fázisába (Gósy 1999:61-120). A tollbamondás eredményeként olvasható szöveget megvizsgálhatjuk a beszédpercepció és a tartalom oldaláról is.

A *Magyar gyakorlásokban* Ferenc József precizitására, szorgalmára és jó tanulási képességeire utal a világos íráskép, a helyesírási, a beszédészlelésből és -megértésből fakadó hibák számának folyamatos csökkenése. A hibák, javítások és elírások száma – kivált a terjedelemhez képest – elenyésző, mégis, formai szempontból a legtöbbet az elírások és javítások árulnak el a nyelvtanulás folyamatáról. Elírások és javítások bizonyítják, hogy Ferenc József nem csupán íródeákja volt a füzetben olvashatóknak, hanem értette is az ott leírtakat. Rendelkezett a szükséges nyelvi előismeretekkel, kombináló-, és a beszédzándék felismerésére vonatkozó képességgel.

1847-ben, amikor negyedszer járt Magyarországon, István főherceg beiktatása alkalmából beszédet tartott Albert főherceg helyett – magyarul. Ekkor a

magyar urak elámultak remek kiejtésén, de csak kevesen tudták, hogy a beszédét nem csupán elmondta, hanem értette is.

A kutatási eredmények összegzése, kitekintés

Az értekezés a magyar nyelv oktatásának első, számos tudományos eredményt hozó virágkorát mutatja be, annak történeti és társadalmi beágyazottságában. A nyelvészeti, eszme- és oktatástörténeti háttér vizsgálatán keresztül jut el a nyelvemesterek elemzéséig, a korszak nyelvoktatásának feltárásáig, végül pedig betekintést nyújt a nyelvoktatás konkrét folyamatába a történelem meghatározó szereplőjének magyarnyelv-tanulásán keresztül.

Tudománytörténeti, nyelvészeti és nyelvoktatás szempontból az értekezés olyan forrásokat is bemutat és feldolgoz, amelyek eddig nem képezték kutatás tárgyát. Az elemzett nyelvemesterek jelentős útjelzői a magyarnyelv-oktatás fejlődésének. Ezekkel eddig nem foglalkoztak a magyar nyelvtudomány-történet, a grammatikatanítás és a magyar mint idegen nyelv történetére vonatkozó kutatások, emiatt elhomályosult az a fejlődési vonal, amely bemutatja a magyar nyelv belső felfedezésének folyamatát a gyakorlati nyelvoktatási céllal írt nyelvemesterektől és a tudományos nyelveírás kiteljesedéséig. A dolgozat multidiszciplináris tankönyvelemzése grammatikai, pragmatikai és didaktikai nézőpontból vizsgálta a nyelvemestereket.

Tudománytörténeti szempontú hipotézis értelmében a disszertáció társadalmi kontextusba ágyazva vizsgálta a nyelvemestereket, rávilágítva a történelmi, eszmetörténeti, filozófiai és szociológiai háttérre. Az elemzések visszanyúltak az eredeti forrásokhoz. A vizsgálat gerincét a mintegy másfél évszázad év alatt megjelent nyelvemesterek közül 15 nyelvemester adta, melyekről további források – magyar és külföldi grammatikák, levelezőkönyvek, pedagógiai, filozófiai, nyelvészeti művek – bemutatásával alkothattunk teljesebb képet. A feltárt források feldolgozására tematikus rendben került sor, ezáltal a hangsúly az elemzésben a tartalmi kapcsolódási pontokra esett.

A nemzeti mozgalmak és a tudás iránti igény megerősödésével a hagyományok, nemzeti értékek fontos szerepet kaptak, a kultúra felértékelődött. A művelt elit korábban nem tapasztalt mértékben pártfogolta a tudományos és kulturális életet. A magyarnyelv-oktatásban is tetten érhető ez a hozzáállás, melyet mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a korszakban több mint kétszáz nyelvemester megírását és kiadását tették lehetővé a támogatók. A magyarság

kulturális értékei – olvasmányok és példamondatok formájában – megjelentek a nyelvemesterekben.

Míg a 18. század végén, 19. század elején, a nyelvújítás szükségességét alátámasztandó, a magyar nyelv grammatikai, szintaktikai, lexikai állapotáról és a nyelvhasználók ismereteiről sok ostorozó kordokumentumot találunk, addig a 19. század második felétől a nyelvről szóló írások többsége a nyelvet, mint a legmagasztosabb értékeket képviselő tökéletes jelenséget mutatják be. A magyar nyelvről való gondolkodás patetikussá válik, ami annak is bizonyítéka, hogy a nemzet és a nyelv fogalma ekkorra a magyar esetében is összekapcsolódott. A két fogalmat kizárólag pozitív konnotációval használják a kortársak, ha kritikai megjegyzések kerülnek elő, azok a nemzetet alkotó, a nyelvet használó emberekről szólnak lesújtóan.

Az elemzés grammatikatörténeti és oktatástörténeti szempontból vizsgálta az görög–római–humanista és az újkori grammatikai hagyomány azon fejezeteit, melyek hatással voltak a magyar grammatikák megszületésére. A görög és latin nyelvtani rendszer mellett az idegennyelv-oktatás módszerét is meghatározta a latinnyelv-oktatás hagyománya. A dolgozat bemutatott intézményesített oktatási módszereket, utalt az intézményesített és a magántanári oktatás összefüggéseire.

A tudománytörténeti vizsgálatok feltárták, hogy miként vált a magyar nyelv sajátossága, a sokesetű rendszer a nyelvészet által elfogadott nézetté. Az elemzés a sokesetű rendszer kiteljesedését a nyelvoktatás keretében vizsgálta, melynek során három lépése vált elkülöníthetővé. Az első csoportba azok a nyelvemesterek tartoznak, melyek nem tudtak elszakadni az ókori deklinációs felfogástól; a másodikba azok, amelyek ugyan négy-hat esetet különböztettek meg, viszont a nyelvemesterek további részében – az „elválaszthatatlan posztpozíciók vagy viszonyszavak” tárgyalásakor – ismertették a Verseggy Ferenc által kidolgozott esetrendszer (*Poludiumban* 1793) valamennyi tagját; végül következett azoknak a nyelvtanoknak az elemzése, melyek egyértelműen a sokesetű rendszert tekintették a tanítás alapjának. A mai nyelvkönyvek számára tanulságos lehetne a viszonyvégződések hármasság leírása, amely elkülönít elválaszthatatlan (*a ház-ból*), különálló (*a ház mögött*), és összetett viszonyvégződések (*a víz-en túl*).

Grammatikatörténeti tanulságokat vonultatott fel a birtokos eset önállósodásának bemutatása. Megfigyelhettük miként alakul ki az akadémiai nyelvtan által képviselt konszenzus, s él egymás mellett a latin hagyományban gyökerező esetrag (-é) és a birtokos eset tényleges *-nak, -nek* ragja; valamint nyomon követtük a birtokos eset tanításának módjait is. Az igeidők egyszerűsödése még nem volt megfigyelhető a vizsgált korpuszon.

A nyelvemesterek jelentős része Bécsben jelent meg, aminek nemcsak a központi cenzúrához kapcsolódó könyvkiadók voltak az okai, hanem az is, hogy ebben a korszakban virágzott Bécsben (is) a magyar nyelv-oktatás. Az értekezésben megjelenik a valós nyelvtanuló. A vizsgálatot egy újabb forrás feltárása zárta: Ferenc József *Magyar gyakorlások* című diktátum-füzetei kapcsán megismerhettük a magyar nyelv tanulásának egy fontos művelődéstörténeti adalékát, ami hozzájárul az uralkodóval kapcsolatban kialakult tévképzetek tisztázásához.

A nyelvészeti szempontú hipotézis megvalósulását értékelve megállapítható, hogy a vizsgált nyelvemesterekben megtaláljuk a kor legkorszerűbb grammatikai tudása, amelyet funkcionális megközelítés jellemez.

Az értekezés rámutatott a grammatikai felfogás változásaira, valamint a nyelvtanítás és a tudományos nyelvtanítás kölcsönhatásaira és fejlődésére. Már az első magyar grammatika bevezetése szerint a szerzőt, Sylvester Jánost az oktatásban szerzett tapasztalata vezette arra, hogy a magyar nyelv rendszerét bemutató művet készítsen. A vizsgálat egyik eredményeképpen kirajzolódott, hogy a pedagógiai céllal írt nyelvemesterek tartalma, az oktatási tapasztalat, tehát a magyar nyelv-oktatás történetének eredményei nagy hatással voltak az elméleti leíró nyelvtanok fejlődésére. A vizsgálatban szereplő legkésőbbi dátummal megjelent mű, Riedl *Kisebb Magyar Nyelvtana* (1866) a nyelvtanításból tudatos munka eredményeként kinőtt tudományos nyelvtanítás megtestesítője. A nyelvemesterek módosulása visszavezethető a velük szemben támasztott elvárások változásaira.

A 19. század kezdetén látványos fejlődésnek indul a nyelvtudomány, melynek fontos vizsgálati területe – a történeti kérdések mellett – a leíró nyelvészet, mely ebben az időszakban a nyelvhasználat megfigyeléséből indul ki. A nyelvet a társadalom egyik alapjaként kezdték vizsgálni, mivel a nemzeti szellem megtestesülését látják benne. A hazai nyelvészeti munkákat elsősorban nyelvtan- és szótárírás, valamint a nyelvújítás területeit érintő vitairódalom képviseli. Amint láttuk, a nyelvi jelenségekről értekeznek a nyelvemesterek előszavai is.

A nyelvemesterek részt vesznek a helyesírási szabályok kialakításában, a grammatikai szabályok megfogalmazásában, a nyelvhelyesség elveinek, a normatív nyelvváltozatoknak a kidolgozásában, majd az akadémiai nyelvtan megjelenése után következesen jelenítik meg és terjesztik a kodifikált alapelveket. A magyar nyelvben a vizsgált korszakban kerül egymáshoz legközelebb a köznyelv és az irodalom, az írott nyelv.

A vizsgálat bemutatta a nyelvtervezés és a nyelvemelés intézményesülését, a Magyar Tudós Társaság sztenderdizációs és kodifikációs tevékenységét, melynek köszönhetően létrejött a nyelvtani elemzéshez viszonyítási pontként felhasznált hivatalos akadémiai nyelvtan, *A' magyar nyelv rendszere* (1847). Az akadémiai nyelvtant a nyelvi korpusz tervezése és a kodifikáció igénye mellett az iskolai oktatási célok hívták életre.

A vizsgált nyelvemesterek felépítését a donatusi és priscianusi nyelvtanok tagolása jellemzi; a nyelvi közlés legkisebb egysége az artikulált hang, ezt követi a szótag egysége, majd a szó és a beszédrészeket összefogó mondat. A grammatikákat előszó vezeti be, amelyek mindegyike a kor értékes nyelvészeti és nyelvpedagógiai kordokumentumai közé tartozik. A könyvek első, elméleti része legtöbbször paragrafusokba szedve, az írástanítással egybekötve tárgyalja a hangtani kérdéseket; ezt követik a szóképzéssel és a szóragozással foglalkozó ún. etymológiai fejezetek; végül kidolgozatlan szintaxissal zárul az elméleti rész. A teljességre törekvő tankönyv tartalma is világosan szerkesztett, a grammatikai magyarázat sok esetben tételmondatokra épül, amelyek logikusan, világosan tagolják a gondolatmenetet.

A nyelvtanítás nézőpontjából felállított hipotézis feltevéseit is igazolta a vizsgálat.

Az első magas színvonalú pedagógiai grammatikák – Bél Mátyás *Sprachmeistere* (1729), és az ennek átdolgozására épülő, a nyelvhasználat tekintetében jelentősen kibővítő *Sprachkunst* (Adámi 1763) – megjelenése jelzi a magyar nyelv-oktatás igényének kiszélesedését. Ekkor válnak a felvilágosodás nézetei az abszolutista Monarchiában általánossá, átalakul a nemzetfogalom, megnő a társadalmi érintkezés szükségessége, a mobilitás, és megjelenik Magyarországon is a külföldi utazó.

A nyelvtanulással kapcsolatos 18-19. századi elvárások nem állnak távol a maiaktól, erről tanúskodik a nyelvemesterek címében gyakran megtalálható „gyakorlati” jelző is. Diák és tanár közös célkitűzése, hogy rövid idő alatt alapos és használható idegennyelv-ismeretre tegyen szert. Ide a szisztematikus, elemző tanuláson keresztül vezet az út. A nyelv elsajátításához a leggyorsabb és legbiztosabb út a szabályok megértése, a példák megtanulása, a transzformációkra épülő gyakorlás, melyek segítségével automatikussá válnak az ismeretek, kialakul az explicit nyelvi tudás. A tudatos nyelvtanulás esetén különösen lényeges a grammatika világos magyarázata, mivel megértés nélkül a tananyag alkalmazhatatlan. A gyakorlás és az olvasás során újra át kell tekinteni a nyelvtani szabályok leírását, összekapcsolni az elméletet és a gyakorlatot. A nyelvemesteren kívül szükséges még egy jó szótár, valamint az anyanyelvi beszélőkkel folytatott

társalgás. A kor magyarnyelv-oktatásában hangsúlyos szerepet kapott az egész tanítási folyamaton átívelő tiszta és pontos kiejtés. Hangsúlyozzák, hogy nyelvtanulás szükséges idő- és energiaráfordítás, kiemelik a tudományosan és módszertanilag jól képzett tanár szerepét. A nyelvmesterek felépítésére jellemző a fokozatos előrehaladás, az egyes jelenségekre való többszöri visszatérés, amely a modern didaktikának is megfelelő spirális szerkezetet hoz létre.

A közvetítőnyelvvel való folyamatos összehasonlítás végigvonul a grammatikákon. A nyelvmesterek első része szintetikus eljárást alkalmaz, melynek során a diák megtanulja a szavakat és a szabályokat, melyekből mondatokat szerkeszt; a második, gyakorlatinak nevezett része analitikus eljárással a szövegből kiindulva ismerteti meg az idegen nyelv szavait és szabályait. A példák jelentős része – melyek legtöbbször mondatok vagy szókapcsolatok formájában jelennek meg – nem ragaszkodik mereven a bemutatandó nyelvtani jelenség adta határokhoz. A feldolgozhatóság keretei között maradnak, és az élő nyelvhasználaton alapulnak. A szövegek kiválasztását és megírását pedig egyértelműen a magyar társadalmi és nyelvi szokások vezérelték.

A tanulók körét vizsgálva megállapítottam, hogy a nyelvmesterek – bár próbáltak minél szélesebb befogadó réteget megcélozni –, elsősorban felnőtteknek készültek, később azonban alkalmazni kezdték azokat az iskolai tanításban is. A tanárok munkáját könnyítette, hogy a diákok alapos nyelvtani ismeretekkel rendelkeztek. Mindazonáltal a korszakban nem a tanuló személye, hanem az oktatás anyaga áll a nyelvmesterek középpontjában, de a pedagógiai témájú írásokban felbukkan az elismerés és a jutalmazás fontossága is.

A nyelvtani leírás szükségszerűen elválasztja egymástól a nyelvet és a beszédet, a tartalmat és a formát. A nyelvtankönyv feladata (is), hogy az analízis és a szintézis segítségével elvezessen az élő nyelvhasználatig. A társadalom változásainak nyomán a kommunikációs színterek is kibővültek. A nyelvmesterek szerzői szinte azonnal reagáltak erre a változásra, és a tankönyvek szövegmintáiban megjelent a művelt köznyelv, a kereskedelmi nyelv vagy a tudományos nyelv új elemeinek sora.

A nyelvmesterek kapcsán a vonatkozó szakirodalomban legkevesebb figyelmet az ún. gyakorlati részek kapták, tehát a nyelvtani leírástól különválasztott fejezetek – beszédpanelek, dialógusok, levélminták, olvasmányok, nyelvtani gyakorlatok –, amelyek a nyelv használatának megismerését, megértését és alkalmazását célozzák. A funkcionális, nyelvpedagógiai és szövegtipológiai elemzés bemutatja a szituációhoz, a mindennapi élethelyzetekhez kötött témákat, melyek pragmatikai szempontból sok tanulsággal szolgálhatnak a ma nyelvkönyvei számára. A nyelvmesterek gyakorlati fejezeteinek fontos tulajdonsága, hogy a pragmatikai vagy tematikus csoportokat több beszédhelyzet

felől tárják fel, s teret biztosítanak az egyedi élethelyzetben alkalmazható formáknak. A nyelvmesterek gyakorlati fejezeteiben megjelenik a vonzatközpontú nyelvtanítás, a helyzetmondatok széles tára, a közhelyek, közmondások, igekötős igék és állandó szókapcsolatok gyűjteménye.

A gyakorlati fejezetek tartalmazzák a nyelvmesterek részét képező olvasókönyveket is. A Ratio Educationis, valamint Márton József munkásságának hatására lényeges szerepet kaptak az olvasmányok, melyek lehetővé tették a kérdés-válasz struktúrában való feldolgozást. A nyelvmesterek ide sorolható szövegei is követik a fokozatosság elvét, terjedelmük bővülő, témáik egyre elvontabbak, ezáltal fokozatosan alakítják ki a tanulók nyelvi tudatosságát és önállóságát. Az autentikus szövegeket megelőzik az olyan olvasmányok, melyek nyelvtani gyakorlatként is feldolgozhatók. A korszakban válik hangsúlyossá az országismeret oktatása, ami nemcsak az olvasmányokban, hanem a nyelvmesterek többi részében is megjelenik.

A nyelvmesterek tematikus vizsgálata három jelenséget emelt ki, amelyek feltárásához és elemzéséhez felhasználta a tartalomelemzés módszerét. Ez az eljárás lehetővé tette a választott témák szisztematikus áttekintését és értékelését. A tematikus vizsgálatok három olyan témát dolgoznak fel, amelyek mindmáig a nyelvtanulás középpontjában állnak. Az első vizsgált terület, a nyelvi udvariassággal, a kapcsolatteremtéssel összefüggő megszólítások területe, mely szigorú társadalmi szabályokhoz kötött. A nyelvmesterek nagy hangsúlyt fektettek a hagyományon és az illemben alapuló társadalmi nyelvhasználatra is. A dolgozat pragmatikai vizsgálata a megjelenő megszólítási formákat, azok változását, alkalmazását és oktatási formáit tárja fel. A tartalomelemzés módszere kapcsolja a fejezethez az étkezés és utazás témakörének vizsgálatát, amelyek ismeretére biztosan szüksége van a nyelvtanulónak, amint azt napjaik tankönyvei is tanúsítják. Az elemzés eredményeképpen nemcsak az derült ki, hogy milyen formában, milyen szöveggörnyezetben, milyen kidolgozottsági fokon és milyen gyakorisággal jelentek meg a témák, hanem az is, hogy a korszak hétköznapi életének mely területein játszott fontos szerepet az étkezés és az utazás, és az is, hogy a kortársak mekkora jelentőséget tulajdonítottak ezeknek a területnek. Az utazás témájával kapcsolatban vizsgáltuk a két leggyakoribb úti célnak, Pest-Budának és Bécsnek a megjelenési módjait. A vizsgálatból kirajzolódik, hogy miként változik az időben a témák tartalma.

A 19. század elejétől – a nyelvfelfogás változásának hatására, mely szerint nyelv megismerésének és fejlesztésének feltétele az alapos és pontos leírás – megjelennek a teljes és részletes nyelvi leírásra törekvő, de elsősorban oktatási és nem tudományos céllal íródott művek. A vizsgált korszak vége felé szétválk a nyelvtanító és a nyelvléíró könyv műfaja. Ekkortól az idegennyelv-oktatásban

újra megjelenik a redukált nyelvtan, amely csak a legszükségesebb nyelvi ismereteket vonja be tanulásba, inkább példákra alapozva tanít.

Kitekintés. A dolgozat célja az volt, hogy több nézőpontból vizsgálva helyezze el a nyelvmestereket az nyelvészet, alkalmazott nyelvészet, magyar mint idegen nyelv területén, felhívja a történeti tanulságokra a figyelmet, és elsősorban nyelvpedagógiai tapasztalatokkal szolgáljon a jelen számára. A nyelvmesterek gazdag anyaga további vizsgálatokat forrásaként szolgálhat, számos nézőpontból adhat érdekes válaszokat a kutatóinak. A korszakban az elemzett nyelvmestereken felül még több száz didaktikai céllal íródott nyelvkönyv található, melyek joggal tarthatnak számot a mai kutatók érdeklődésére.

A 19. század végére sorra jelennek meg a valamilyen kidolgozott, általában egy szerzőhöz köthető módszert követő nyelvmesterek, melyek már kiesnek a meghatározott vizsgálati körből; amelyek szintén a magyar mint idegen nyelv oktatástörténetének és didaktikájának feltáratlan területe.

A magyar mint idegen nyelv témakörének kutatásában végbement jelentős fellendülés tapasztalható az oktatás tartalma és formája, a tananyagok, a tantervek vizsgálata és értékelése, a készségek fejlesztése, a mérés és értékelés és az oktatási módszerek taglalása területén, bízom benne, hogy mindezek mellett az oktatástörténetben rejlő értékek kutatása is fellendül.

Hivatkozott irodalom

- Angyal Dávid 1942. *Az ifjú Ferenc József*. A Magyar Történelmi Társulat Kiadása.
- Bárdos Jenő 1997. *A nyelvtanítás története és a módszerfogalom tartalma*. Veszprémi Egyetem. Veszprém.
- Bárdos Jenő 2002. A kiejtés fontossága és pontossága In: Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.) *Nyelvpedagógia*. Iskolakultúra. Pécs. 139–153.
- Bárdos Jenő 2005. *Élő nyelvtanítás-történet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Lóránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bíró Ferenc 1989. A nemzet-, nyelv és irodalomfogalom alakulása a XVIII. század végén. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klanczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I*. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und

- Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 143–150.
- Deme László 1955. A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1–27.
- Deme László 1955a. A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1–27.
- Deme László 1955b. Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 27–83.
- Éder Zoltán 1994. Versegly magyar–német összevető nyelvtana. Online: <http://vfk.vfmk.hu/00000063/008.html> In: Szurmay Ernő (szerk.) *In memoriam Versegly Ferenc 4*. Versegly Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/adat/00000063.html>
- Éder Zoltán 1998. Versegly nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. Online: <http://vfk.vfmk.hu/00000064/006.html>. In: Szurmay Ernő (szerk.) *In memoriam Versegly Ferenc 5*. Versegly Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/adat/00000064.html>
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ferenc József 1840-? *Magyar gyakorlások*. Cod. Ser.n. 12506 310-163. Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-, Autographen- und Nachlaß-Sammlung.
- Finácz Ernő 1899–1902. *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Linguistica. Series C, Relationes 7. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Gerő András 1999. *Ferenc József, a magyarok királya*. Pannon Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Grice, Paul 1975/1997. A társalgás logikája. In.: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Tankönyvkiadó, Budapest. 233–250.
- Holló Dorottya. 2006. Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás. In: Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 996-1018.
- Horváth Márton (főszerk.) 1988. *A magyar nevelés története*. Tankönyvkiadó. Budapest.

- Hymes, Dell 1972. Models of the Interaction of Language and Social Life. In: J. Gumperz & D. Hymes, Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication. New York: Holt, Rinehart & Winston, 35–71.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjelten*. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kosáry Domokos 1980. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1955. Tudományos nyelvünk. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó Budapest. 227–313.
- Lux Gyula (é.n.) *Modern nyelvoktatás*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla 2005. *Neveléstörténet*. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó. Budapest.
- Mikó Pálné 1982. *Márton József a magyar nyelvért*. A nyelvtudomány és a nyelvoktatásműhelyéből. ELTE. Budapest.
- Nyomárkay István 2002. *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Lucidus Kiadó. Budapest.
- Petrich Béla 1937. *A modern nyelvek tanítása*. Országos Középiskolai Tanáregyesület. Budapest.
- Petrik Géza 1888. *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. Dobrowsky Ágost. Budapest.
- Sági István 1905. *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- Seal, Bernard D. 1991 Vocabulary learning and teaching. In Celce-Murcia, Marianne (szerk.) *Teaching English as a second or foreign language*. Newbury House. New York. 296-311.
- Szabó Dénes 1991. A magyar nyelvkönyvek írásának kialakulása. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 626–631.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanjaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Horánszky Viktor. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998a. A nyelvi norma. *Magyar Nyelvőr* 201–213.
- Vályi András 1789. *A norma és levélíró*. Kassa

Publikációs jegyzék

- Pelcz Katalin 2003a *A magyar mint idegen nyelv elsajátításának folyamatáról*. Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia Füzetei. Dunaújváros. 69–72.
- Pelcz Katalin 2003b. Nyomárkay István: Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál. Recenzió. *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs. 242–248.
- Pelcz Katalin 2003c. A beszédkézség fejlesztése a magyar mint idegen nyelv oktatásában. *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs, 66–72.
- Pelcz Katalin 2004. Az olvasáskészség fejlesztése – a szöveg oldaláról. *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs. 137–145.
- Pelcz Katalin 2005a. Az interkulturális szemlélet hatása a magyar mint idegen nyelv oktatásában. *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs. 114–122.
- Pelcz Katalin 2005b. Nemeskéri Kiss Pál a grammatikairó és Ferenc József magyartanára. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture*. 2005/2. 70–87.
- Pelcz Katalin 2006. A nyelvi minták megjelenési formái a 19. századi magyar nyelvkönyvekben. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture*. 2006/1–2. 93–102.
- Hegedűs Rita–Nádor Orsolya–Pelcz Katalin 2006. Tallózás régi magyar nyelvtanainkban. In: Hegedűs Rita–Nádor Orsolya (szerk.) *Magyar Nyelvmester*. A magyar mint idegen nyelv – Hungarológiai alapismeretek. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 31–47.
- Pelcz Katalin 2007. A megszólítás pragmatikai vizsgálata a 19. századi magyar nyelvoktató tankönyvekben. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture*. 2007/1–2. 84–97.

A kutatási témával kapcsolatos előadások:

- A 19. század első felének magyar nyelvkönyveiről*
XVI. MANYE Kongresszus. 2006. április 10-12. Gödöllő
Hasznosítható nyelvtudás a 19. századi magyar nyelvkönyvekben
III. Módszertani szimpózium, Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet,
Budapest, 2006. június 1-2.
Nyelvmestereink nyelvi mintáinak funkcionális vizsgálatáról
XVIII. MANYE Kongresszus. Budapest, 2008. április 4.